

СПІВЗАСНОВНИКИ:

Державна наукова установа
"Книжкова палата України імені Івана Федорова";
Харківська державна академія культури

Шеф-редактор — Сенченко М.
Головний редактор — Давидова І.
Заступниця головного редактора — Васківська О.

РЕДАКЦІЙНА КОЛЕГІЯ:

Давидова І. — д-р наук з соц. комунікацій, проф.
(голова редколегії), Україна
Сенченко М. — д-р техн. наук, проф. (заступник голови
редколегії), Україна
Кобелєв О. — д-р наук з соц. комунікацій, проф., Україна
Гандзюк В. — канд. наук з соц. комунікацій, доц., Україна
Ільганасва В. — д-р іст. наук, проф., Україна
Киричок А. — канд. наук з соц. комунікацій, доц.,
Україна
Лопатовська І. — д-р філософії, доц., США
Мар'їна О. — д-р наук з соц. комунікацій, доц., Україна
Маркова В. — д-р наук з соц. комунікацій, проф.,
Україна
Мацюк Г. — канд. наук з соц. комунікацій, Україна
Сербін О. — д-р наук з соц. комунікацій, Україна
Ткаченко В. — д-р техн. наук, проф., Україна
Федушко С. — канд. техн. наук, доц., Україна
Шейко В. — д-р іст. наук, проф., Україна
Шпак В. — д-р іст. наук, проф., Україна

Рекомендовано до друку вченою радою Книжкової палати України (протокол № 7 від 27.07.2023).

Відповідальна за випуск — Жданова Н.
Коректура — Панченко Є.
Комп'ютерні складання та верстання — Алексанян А.

Журнал "Вісник Книжкової палати" Атестаційною колегією Міністерства освіти і науки України віднесено до наукових фахових видань України в галузі соціальних комунікацій (наказ МОН від 29.06.2021 № 735).

Використання у будь-якій формі матеріалів, що опубліковані в журналі, узгоджується з редакцією. Посилання на видання обов'язкові. Авторські оригінали не повертаються. Редакція не завжди поділяє точку зору авторів статей.

Редакція, видавець і виготовлювач: Державна наукова установа "Книжкова палата України імені Івана Федорова".

Адреса: просп. Л. Каденюка, 27, Київ, Україна, 02094
Тел.: +380 (44) 292-01-34 (приймальня),
+380 (44) 292-30-11 (редакція)
Факс: +380 (44) 296-71-15
E-mail: visnyk@ukrbook.net

CO-FOUNDERS:

Ivan Fedorov Book Chamber of Ukraine
State Research Institution;
Kharkiv State Academy of Culture

Editorial director — Senchenko M.
Editor-in-Chief — Davydova I.
Deputy Editor — Vaskivska O.

MEMBERS OF THE EDITORIAL BOARD:

Davydova I. — Dr of Social Communication, Prof. (chairman of the editorial board), Ukraine
Senchenko M. — Dr of Technical Sciences, Prof. (deputy chairman of the editorial board), Ukraine
Kobieliev O. — Dr of Social Communication, Assoc. Prof., Ukraine
Handziuk V. — PhD of Social Communication, Assoc. Prof., Ukraine
Ihaneaeva V. — Dr of Historical Sciences, Prof., Ukraine
Kyrychok A. — PhD of Social Communication, Assoc. Prof., Ukraine
Lopatovska I. — PhD, Assoc. Prof., USA
Mariina O. — Dr of Social Communication, Assoc. Prof., Ukraine
Markova V. — Dr of Social Communication, Prof., Ukraine
Matsiuk H. — PhD of Social Communication, Ukraine
Serbin O. — Dr of Social Communication, Ukraine
Tkachenko V. — Dr of Technical Sciences, Prof., Ukraine
Fedushko S. — PhD of Technical Sciences, Assoc. Prof., Ukraine
Sheyko V. — Dr of Historical Sciences, Prof., Ukraine
Shpak V. — Dr of Historical Sciences, Prof., Ukraine

The Academic Council of the Book Chamber recommends printing this Bulletin (Protocol № 7 from 27.07.2023).

Editor — Zhdanova N.
Proofreader — Panchenko E.
Computer layout — Aleksanyan A.

The Board of Attestation of the Ministry of Education and Science designed the Bulletin of the Book Chamber of Ukraine as the professional scientific publication of Ukraine in the field of social communication. (Order of the Ministry of Education and Science of Ukraine No. 735 of June 29, 2021).

You can use the materials printed in the Bulletin by an agreement with editorial staff. A reference to publications is necessary. Manuscripts are not returned. Editors are not always agreeing with point of view of the author.

Ivan Fedorov Book Chamber of Ukraine, State Research Institution is the editorial office, publisher and manufacturer.

Address: Av. L. Kadenuk, 27, Kyiv, Ukraine, 02094
Tel.: +380 (44) 292-01-34 (reception),
+380 (44) 292-30-11 (editors)
Fax: +380 (44) 296-71-15
E-mail: visnyk@ukrbook.net

З М І С Т

СОЦІОКОМУНІКАЦІЙНІ ТЕХНОЛОГІЇ

- КОЛЕСНИКОВА Т.* Відкриті освітні ресурси та відкриті підручники в контексті укріплення потенціалу лідерства бібліотек ЗВО в доступності знань.....3
- ВАСИЛЕНКО В., БОРСУКОВСЬКА А., ЯВОРСЬКА Ю.* Особливості використання інструментів дистанційного навчання у закладах вищої освіти під час воєнного стану 16

ІНФОРМАЦІЙНА ДІЯЛЬНІСТЬ

- МАТВИЄНКО О., ЦИВІН М.* Інформаційна безпека та документознавча освіта: фахівці із захисту інформації з обмеженим доступом..... 23
- ДОБРЕЛЯ О.* Історія розвитку соціальних мереж: основні періоди..... 29

З АРХІВУ КНИЖКОВОЇ ПАЛАТИ УКРАЇНИ

- КЕПІН Д.* Пресознавчі аспекти музейної та пам'яткоохоронної справи в Україні (за матеріалами періодичних видань 1922 року фонду Державного архіву друку) 36
- ДОЯР Л.* Друковані видання України 1919 року: агітаційно-пропагандистський сегмент (за матеріалами фонду Державного архіву друку) 43

РЕЦЕНЗІЇ

- КЕПІН Д.* Нове видання з найдавнішої історії..... 51

C O N T E N T

SOCIAL COMMUNICATION TECHNOLOGIES

- KOLESNYKOVA T.* Open educational resources and open textbooks in the context of strengthening the leadership potential of higher education libraries in knowledge accessibility 3
- VASYLENKO V., BORSUKOVSKA A., YAVORSKA Yu.* Peculiarities of the use of distance learning tools in institutions of higher education during martial law 16

INFORMATION ACTIVITIES

- MATVIENKO O., TSYVIN M.* Information security and documentation education: specialists in protection of information with restricted access..... 23
- DOBRELIA O.* History of development of SMM: main periods 29

FROM THE ARCHIVE OF THE BOOK CHAMBER OF UKRAINE

- KEPIN D.* Press-conscious aspects of museum work and monument protection in Ukraine (based on materials of periodicals 1922 at the fund of the State Archive of Printing of the Book Chamber of Ukraine)..... 36
- DOIAR L.* Printed publications of Ukraine 1919: campaign and propagandist segment (based on the materials of the State Printing Archive)..... 43

REVIEWS

- KEPIN D.* New edition of ancient history..... 51

УДК 027.7.021.081:023.5.085]:[378.018.43.091.33:002.1-028.27]](477+100)"364"(045)
DOI: 10.36273/2076-9555.2023.7(324).3-15

Тетяна Колесникова,
кандидатка наук із соціальних комунікацій,
директорка наукової бібліотеки
Українського державного університету науки і технологій,
e-mail: t.o.kolesnykova@ust.edu.ua,
ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-4603-4375>

Відкриті освітні ресурси та відкриті підручники в контексті укріплення потенціалу лідерства бібліотек ЗВО в доступності знань

Мета статті — довести можливість укріплення потенціалу лідерства бібліотек закладів вищої освіти (ЗВО) України у формуванні екосистеми відкритих освітніх ресурсів (Open Educational Resources, OER) у державі, зокрема для подолання кризи нестачі сучасного доступного освітнього контенту українською мовою та формування пулу безоплатних, доступних, інклюзивних відкритих підручників для вищої освіти в період воєнного стану.

Наголошено, що активне залучення бібліотек до процесів підтримки OER сприятиме подоланню трьох великих викликів в організації інформаційної підтримки освітньо-наукової діяльності ЗВО України під час кризи найвищого рівня. Це, по-перше, нестача сучасних підручників для вищої освіти, у тому числі для дистанційного, змішаного чи онлайн-навчання; по-друге, питання доступності електронних відкритих підручників, їх інклюзивності, безбар'єрності для будь-кого; по-третє, подолання тривалого системного лінгвоциду української мови в підручниках для ЗВО, зокрема в цифрових колекціях бібліотек.

З'ясовано, що трирічні дослідження, реалізація пілотного проєкту та вже сталі практики підтримки відкритих підручників як частини OER в Українському державному університеті науки і технологій (УДУНТ) (м. Дніпро) і його науковій бібліотеці дали змогу розпочати в Україні створення пулу сучасних українських відкритих підручників з єдиною точкою доступу — Open Educational Resources Search Index (OERSI).

Зауважено, що бібліотеки ЗВО України мають великий багаторічний досвід роботи у площині відкритості знань/інформації/ресурсів/послуг. Це сприятиме укріпленню потенціалу їх лідерства у прийнятті OER і розробленні моделей їх підтримки. Для формування дорожньої карти бібліотечного OER-ландшафту на місцевому, регіональному або національному рівнях українським фахівцям потрібні: концепція, структурні зміни, корегування переліку посад і посадових обов'язків, нові види послуг, програми з навчання.

Ключові слова: бібліотеки закладів вищої освіти; відкриті освітні ресурси; відкриті підручники; українські бібліотекарі; ролі бібліотекарів в OER; українські електронні підручники; доступність; інклюзія; підтримка осіб з інвалідністю, наукова бібліотека УДУНТ

Постановка проблеми. Сучасний український освітньо-науковий простір в часи кризи найвищого рівня, породженої повномасштабною воєнною агресією РФ проти України, у своїй переважній частині перемістився у віртуальне середовище. Передувала цьому пандемія COVID-19, що за неможливості фізичного спілкування диктувала закладам освіти у всьому світі, включно з їхніми бібліотеками, потребу впровадження й широкого використання новітніх технологій, зокрема асистивних, у викладанні, навчанні та наукових дослідженнях.

Світові та вітчизняні бібліотеки ЗВО функціонують в унікальному просторі, оскільки одночасно є організаторами цифрових колекцій, постачальниками доступу до комп'ютерів, інтернету, баз даних та електронних продуктів, виробниками електронного контенту через цифрові репозитарії, електронні наукові журнали, відкриті

підручники, медіаконтент (наприклад, інструкції, настанови, лекції для користувачів тощо), а також надавачами електронних інформаційних послуг [21; 40]. Унікальність науково-освітнього простору підсилюється потенціалом бібліотек ЗВО, що працюють на базі інтелектуальних інформаційних систем і технологій, стати лідерами доступності знань/інформації/послуг як для спільнот своїх закладів, так і для інших освітньо-наукових установ та ширших верств населення нашої держави й інших країн.

Доступність безбар'єрної інформаційної підтримки стає надзвичайно актуальною для українців, враховуючи тисячі людей, фізично постраждалих від російської агресії, які мають бажання здобути освіту, перекваліфікуватись або вдосконалити освіту в галузі професій, технологій і навичок. І саме бібліотекарі системи вищої освіти мають бути готові до цього, бо

прагнення до соціальної справедливості й відкритості — частина місії бібліотек.

У пропонованому дослідженні авторка концентрується на можливості залучення бібліотек ЗВО України до процесів подолання трьох великих викликів в організації інформаційної підтримки освітньо-наукової діяльності вищої школи держави, зокрема під час повномасштабної війни за незалежність із державою-терористкою РФ. Такими викликами є, по-перше, нестача сучасних підручників для вищої освіти, у тому числі для дистанційного, змішаного чи онлайн-навчання; по-друге, доступність електронних підручників, їх інклюзивність, безбар'єрність для будь-кого; по-третє, подолання тривалого системного лінгвоциду української мови в підручниках для ЗВО, зокрема в цифрових колекціях бібліотек.

На нашу думку, подолання зазначених викликів допоможе прийняття українською вищою освітою відкритих освітніх ресурсів (Open Educational Resources, OER), що від 2002 р. невпинно поширюються світом. Україна впродовж останніх років теж робить (поки невеликі та несистемні) кроки в цьому напрямі, утім їх замало, особливо в текстових ресурсах.

Чи зможуть українські бібліотекарі ЗВО долучитися до подолання зазначених викликів в організації інформаційної підтримки вищої освіти держави під час воєнного стану завдяки прийняттю OER? І чи зможуть вони посісти одну з лідерських позицій і ключових ролей у формуванні в Україні екосистеми відкритих освітніх ресурсів, зокрема відкритих підручників, як це відбувається за кордоном?

Аналіз досліджень і публікацій

Відкриті освітні ресурси як шлях із забезпечення інклюзивного та справедливого доступу до освіти

Забезпечення всеосяжної та справедливої якісної освіти й заохочення можливості навчання впродовж життя для всіх є Ціллю № 4 "Цілей сталого розвитку" (ЦСР), відомих також як "Глобальні цілі" — ключові напрями розвитку країн, ухвалені на Саміті ООН зі сталого розвитку [6].

У часи кризи високого рівня (стихійні лиха, пандемії, війни) виконанню одного із завдань цієї Цілі (4. 4.) із підвищення якості вищої освіти та забезпечення її тісного зв'язку з наукою сприяють OER.

Відкриті освітні ресурси — це матеріали для викладання, навчання та досліджень, які або а) є суспільним надбанням, або б) ліцензовані так, що надають кожному вільний і безстроковий дозвіл брати участь у діяльності 5R: Retain (зберігати),

Reuse (повторно використовувати), Revise (переглядати/адаптувати), Remix (реміксувати), Redistribute (розповсюджувати) [14]. OER можна ідентифікувати як *текстові* (відкриті підручники, довідники, PDF-файли конспектів лекцій, матеріали для оцінювання, як-от тести з автоматичними відповідями тощо) й *нетекстові* (аудіо, ігри, подкасти, симуляції, відео тощо).

У контексті пропонованого дослідження, враховуючи зростання кількості людей, які фізично постраждали від терористичних дій РФ, важливою є Конвенція ООН про права осіб з інвалідністю [13], у ст. 24 якої задекларовано права цієї категорії на освіту.

Забезпеченню інклюзивного та справедливого доступу до освіти й ефективного використання якісних освітніх і дослідницьких матеріалів, а також навчальних програм сприяє документ ЮНЕСКО Recommendation on Open Educational Resources (OER) [39]. Різновекторна діяльність університетів із виконання цих Рекомендацій, зокрема на міжнародному рівні, передбачає створення глобального пулу культурно різноманітних, актуальних на місцевому рівні, гендерно чутливих, доступних (у тому числі для представників уразливих груп і осіб з обмеженими можливостями), відкритих освітніх матеріалів різними мовами та форматами.

МООСАР — загальноєвропейський проєкт із надання освіти з асистивного дизайну [25] пропонує OER, створені для курсу "Асистивні технології", розробленого Johannes Kepler Universität Linz (JKU) і Université Paris 8 Vincennes Saint - Denis. Увесь вміст курсу пропонується як відкритий, загальнодоступний, безоплатний, ліцензований Creative Commons (CC).

Відкриті підручники як частина OER

Важливу роль відіграють відкриті підручники (Open Textbook, OT) як частина OER. Це підручник, ліцензований за відкритою ліцензією та розміщений в інтернеті для вільного використання студентами, викладачами та представниками громадськості [28].

OT у форматі електронного тексту може бути: а) статичним PDF; б) HTML із гіперпосиланнями, адаптованим шрифтом і розміром сторінки; в) інтерактивними електронними текстами, що містять відео, вікторини, спливні глосарії, коментарі викладача [1].

OT можуть бути цифровими й друкованими. Оскільки автори та видавці майже завжди надають PDF для друку в міру потреби, то студенти можуть друкувати весь підручник або певну кількість сторінок [19].

ОТ — альтернативна модель комерційним підручникам, яку переважно застосовують університетські видавництва [12]. Наприклад, видавничі рішення University of Groningen Press (Нідерланди), що є частиною Бібліотеки Університету Гронінгена, не залежать від потенційного комерційного успіху назви, а спираються на наукову релевантність, посилюючи академічний і суспільний вплив таких видань. Кожен науково-педагогічний працівник Університету Гронінгена дістав змогу публікувати якісні відкриті підручники, сприяючи поширенню знань і більш справедливому доступу до освіти.

Протягом 2012—2013 рр. Міністерство вищої освіти США зробило перше велике інвестування у фінансування створення ОТ для перших і других курсів навчання (що охоплюють найбільшу кількість студентів), а також у розроблення додаткових підручників для студентів, які вдосконалюють освіту в галузі професій, технологій і навичок [11]. Державні гранти зазвичай надають викладачам, бібліотекам і бібліотекарям.

Утім, більшість проєктів зі створення ОТ захоплюються грантами самих університетів, зокрема бібліотеками, які зменшують бюджети на придбання друкованих видань або невиправдано високі ціни на доступи до комерційних баз даних [36; 37].

Академічні бібліотекарі світу та OER

До зацікавлених сторін (стейкхолдерів) у формальному, неформальному та інформальному секторах освіти в Рекомендаціях ЮНЕСКО з OER [39] віднесено також *працівників бібліотек*.

Піонерами руху OER у світі є академічні бібліотекарі США та Канади [24; 31]. А з огляду на те, що до цього академічні бібліотеки два десятиліття активно втілювали ідеї відкритості в житті (через підтримку інституційних репозитаріїв, журналів і книг відкритого доступу тощо), це може свідчити про зміцнення потенціалу лідерства бібліотек ЗВО в доступності знань.

Дотичність бібліотек до цифрового видання книг давно відома у світі. Є кілька типів видавців, які відрізняються підходами та моделями роботи, але пропонують загалом схожі послуги:

1. *Комерційні видавництва* (Commercial Publishers), не пов'язані з академічною установою.

2. *Університетські видавництва* (University Presses), які можуть отримувати фінансову підтримку від своїх установ.

3. *Нові університетські видавництва* (New University Presses, NUPs), які створювали від 1990-х рр., часто спеціально для публікації книг у відкритому доступі. Їх очолюють бібліотеки, але як окрема група чи редакційна колегія NUPs працюють під керівництвом науковців.

4. *Академічні видавництва* (Academic-Led Presses, ALPs, або Scholar-Led Presses), також відомі як наукові видавництва; вони не пов'язані з установою і керуються науковцями.

5. *Бібліотечні видавництва* (Library Publishing). Академічні бібліотеки надають видавничі послуги, зазвичай випускають журнали, іноді книги. Вони можуть працювати в тандемі з університетськими видавництвами в одній установі [27].

Нині дієва практична підтримка відкритої освіти за допомогою OER — бажаний напрям діяльності більшості бібліотек ЗВО США [30]: від керівництва видавничою діяльністю OER, проведення бібліотечних тренінгів, використання видавничих платформ до маркетингу опублікованих OER.

У Німеччині Leibniz Information Centre for Science and Technology and Leibniz University Hannover Library (TIB) створили й активно розвивають пошукову систему безоплатних відкритих навчальних матеріалів у сфері вищої освіти зі всього світу — OERSI (Open Educational Resources Search Index) [26].

Європейська мережа бібліотекарів відкритої освіти (ENOEL, SPARC Europe), що є громадською організацією, — це спільнота європейських дослідників, які поділяють освітні цінності та виступають за відкриту освіту (Open Education, OE) та OER [17]. Бібліотекарі ENOEL численними заходами та інструментами прагнуть визнати бібліотеки у сфері вищої освіти ключовими надійними партнерами в тому, щоб зробити освітні ресурси та практики відкритими й доступними для всіх, відповідно до Рекомендації ЮНЕСКО щодо OER [32].

Філософію та практики OE та OER також активно поділяє LIBER (Асоціація європейських наукових бібліотек). Робоча група LIBER має на меті підтримати європейських бібліотекарів у їхній місії з надання освітніх ресурсів викладачам і студентам. Упродовж двох років (2023—2024) у центрі уваги перебуватиме популяризація та просування у сфері відкритих підручників [22], а саме: 1) посилення видимості відкритих підручників і курування колекціями; 2) рецензування та оцінювання відкритих підручників поза видавництвами; 3) вимірювання та оцінювання впливу відкритих підручників.

Водночас попри подібність напрямів щодо впровадження OER бібліотеками вищої школи в різних країнах, у бібліотечних підходах і практиках спостерігаються національні особливості через різні рівні технологічного розвитку й матеріальної підтримки [18].

Згідно з результатами дослідження SPARC Europe Open Education in European Libraries of

Higher Education Survey 2022 [32], під час якого було опитано бібліотекарів ЗВО 28 країн, включно з двома українськими вишами, з'ясовано, що дві третини респондентів (67%) підтримують або очолюють діяльність з адвокації ОЕ або ОЕР у своїх закладах освіти. Загалом бібліотеки активно працюють у всіх п'яти сферах діяльності ЮНЕСКО щодо ОЕР. Наприклад, результати дослідження свідчать, що під час виконання Цілі № 3 — "Сприяння різноманітному, справедливому та інклюзивному доступу до якісних ОЕР (DEI)" — доступність є найбільш інклюзивним аспектом, яким академічні бібліотеки опікуються набагато більше, ніж іншими (зокрема, пропонуючи різноманітні, багатомовні та культурно рівноправні ОЕР).

Питанню цифрової інклюзії (Digital Inclusion) у бібліотечному контексті, доступності цифрового контенту з боку людей з обмеженими можливостями читання присвячено статтю норвезького дослідника Wondwossen M. Beuene [42]. Докладні інтерв'ю з користувачами, які потребують інклюзивних послуг, та аналіз цих матеріалів виявив, що цифрове залучення було би більш ефективним, якби передбачало пропозицію контенту в альтернативних форматах (його гнучкість і адаптивність), а також надання користувачам можливості робити свідомий вибір, застосовуючи доступний дизайн інструментів виявлення контенту.

Рівність в освіті для студентів з обмеженими можливостями є важливою, але складною для досягнення метою. Бібліотека Мерилендського університету (США) пропонує сторінку Open Educational Assistive Technology Resources, на якій, зокрема, репрезентовано посібник із безоплатних і відкритих асистивних технологій [38].

Поки нечисленні українські практики бібліотечної адвокації ОЕР, створення, використання, поширення та інтеграції відкритих підручників у міжнародні системи дослідили Т. Колесникова та Т. Щербатюк [1; 19—21], Г. Шемаєва й Т. Костирко [33].

Наукова бібліотека Українського державного університету науки і технологій (Бібліотека УДУНТ), що від 2020 р. є членом SPARC Europe та ENOEL, за активну реалізацію ідей і практик ОЕР була номінована ними на Open Education Awards for Excellence 2022 (USA) і перемогла із проектом Advocacy Work of the Scientific Library to Advance Open Education in Ukraine [35]. Проект спрямовано на задоволення потреб українських викладачів, студентів, дослідників і працівників бібліотек ЗВО України, подолання мовних бар'єрів

і забезпечення рівного та інклюзивного доступу до освіти в умовах повномасштабної війни.

Про українську мову, ліцензування, моделі роботи видавців із бібліотеками ЗВО

Тривалий час освіти, зокрема й вищу, в Україні інформаційно підтримували навчальною літературою здебільшого російською мовою. Просочена імперською ідеологією Росія, а далі й СРСР жорстко (із застосуванням залякувань, фізичної сили, психологічного тиску, обмежень волі, викрадень, тортур, убивств) забороняли викладання українською, а також створення, друкування й використання освітніх ресурсів українською мовою з метою її знищення [2; 5; 20].

За даними О. Безуглої, CEO книжкової платформи Yakaboo, попит на електронні видання в Україні на початок 2023 р. зріс у рази — "допомогли" війна, економічна криза та заборона російського контенту [3]. У 2022 р. комерційним видавництвам вдалося докорінно змінити ситуацію, зокрема й мовну, завдяки можливості продавати нематеріальні об'єкти, як-от електронні книжки та авторські права на видання [10].

Утім, така популярність не стосується навчальної літератури з технічних чи природничих дисциплін для вищої школи, а також якісної перекладної літератури українською. До того ж у комерційних видавців, на превеликий жаль, досі немає моделей роботи з електронними підручниками для бібліотек ЗВО України [1].

Вирішенню проблеми розроблення моделі роботи видавців і бібліотек сфери вищої освіти у площині електронних відкритих підручників може сприяти, на думку авторки, упровадження в українські реалії доволі поширених у світі видавничих моделей: а) Нові університетські видавництва (New University Presses, NUPs) і б) Бібліотечні видавництва (Library Publishing) [27].

Важливим у контексті долучення бібліотек ЗВО до видання електронних відкритих підручників є твердження М. Сенченка, що українські видавці й бібліотеки активізували присутність у мережі Інтернет і створили передумови для побудови єдиної інформаційної Цифрової платформи книжкової індустрії (ЦПКІ) на основі баз даних Книжкової палати України, сформованих за роки незалежності, та екосистеми інформаційної взаємодії у видавничій галузі [9].

Підрунтам для прийняття ОЕР, зокрема відкритих підручників, як одного з механізмів наповнення пулу сучасних українських освітніх видань, а також інструментом підтримки ОЕР, стала легалізація Ліцензій СС, зафіксована в Законі України про "Про авторське право та суміжні права" [7].

Навчання бібліотекарів у площині OER

Дослідження серед викладачів із бібліотекознавства та інформології (LIS) Німеччини щодо використання цифрової освіти та OER в умовах пандемії COVID-19 доводить, що стійкість і різноманітність цифрових відкритих навчальних та дидактичних ресурсів надають значну педагогічну перевагу [41].

Мережа Open Textbook Network, що охоплює понад 100 членів (університетів, університетських бібліотек і коледжів США), уже кілька років проводить формальне навчання бібліотекарів за програмою The Certificate in OER Librarianship [29]. Це програма професійного розвитку, що дає змогу підготувати ефективних керівників проєктів відкритої освіти, які хочуть стати стюардами та прихильниками відкритих освітніх ресурсів. Програми навчання бібліотекарів, які реалізують видавничі проєкти, та серії вебінарів для професійного розвитку надає також Library Publishing Coalition [23].

Навчальний шлях для бібліотекарів OE від колеґ-практиків університетів Європи можна розпочинати із серії відео ENOEL Practitioners under the Spotlight [16].

В Україні ідеї, принципи та практики відкритої освіти та відкритих освітніх ресурсів у бібліотечному контексті, а тим більше — навчання, поки недостатньо широко відомі. Проте, наприклад, починаючи від 2019 р., бібліотечні практики OER Європи, США, Канади та інших країн світу є предметом розгляду, дискусій, сприяють підвищенню рівня обізнаності бібліотекарів під час щорічної міжнародної конференції University Library at a New Stage of Social Communications Development [34].

Мета статті — довести можливість зміцнення потенціалу лідерства бібліотек ЗВО України у формуванні екосистеми відкритих освітніх ресурсів у державі, зокрема для подолання кризи нестачі сучасного доступного освітнього контенту українською мовою та формування пулу безоплатних, доступних, інклюзивних відкритих підручників для вищої освіти в період воєнного стану.

Виклад основного матеріалу дослідження. Досліджуючи можливість формування екосистеми відкритих освітніх ресурсів у ЗВО України, визначаємо її як систему, складниками якої є люди, практики, цінності й технології в певному середовищі вищої освіти. У контексті пропонованої роботи — у бібліотечному середовищі.

Бібліотеки ЗВО України майже 20 років активно підтримують філософію та практики від-

критості наукових досліджень, формуючи цифрові галузеві колекції, надаючи доступи до наукових міжнародних видань/баз даних, працюючи як цифрові видавці наукових журналів відкритого доступу, постійно розширюючи асортимент послуг для дослідників, удосконалюючи професійний розвиток персоналу. Це доводить їх лідерські позиції, авторитетність і підтримку спільнот ЗВО в реалізації інформаційного супроводження викладання, навчання, проведення досліджень, особливо в умовах невизначеності під час пандемії COVID-19 і повномасштабної російсько-української війни.

Упродовж останніх років, особливо з початком пандемії COVID-19, переходом на дистанційне викладання та навчання й неможливістю фізичного обслуговування студентів і викладачів освітньою літературою, бібліотекарі надзвичайно гостро відчувають потребу мати сучасні українські електронні підручники та безоплатні відкриті підручники у своїх колекціях для підтримки освітньої та дослідницької місії установи.

Це питання є дуже болючим, бо ринок навчальних видань для вищої школи, зокрема і електронних підручників, становить проблему. Наприклад, університетам бракує коштів для закупівлі нової навчальної літератури для поповнення друкованих фондів та е-колекцій бібліотек, досі не сформовано моделі співпраці комерційних видавців е-підручників із бібліотеками ЗВО, немає консорціумів/угод щодо освітнього контенту, не вистачає асортименту видань, особливо спеціальної та технічної літератури, а також якісної перекладної літератури українською.

Значний дефіцит сучасної освітньої літератури українською мовою у фондах і цифрових колекціях університетських бібліотек загострюється не тільки кризовим станом економіки та потребою вилучення з бібліотечних фондів морально застарілої та проросійської/радянської літератури [8], а й браком механізмів заміни російськомовної літератури на українськомовну на тлі нерозробленості моделі співпраці комерційних видавців електронної навчальної літератури з бібліотеками ЗВО.

Незважаючи на те, що може не бути згоди чи консенсусу щодо шляхів подолання цих проблем, авторка статті пропонує бібліотекарям ЗВО України зосередитися на розумінні можливості зміцнення потенціалу лідерства в доступності знань/інформації/послуг шляхом підтримки OER, а саме відкритих підручників як доступних альтернатив комерційним підручникам.

Ми ще не маємо змоги запропонувати усталену модель, якою б бібліотеки українських ЗВО змогли керуватися в адвокації/підтримці доступних ОТ або участі в їх створенні й виданні. Потрібен активний діалог у цій сфері, навчання (за навчальними програмами або самоосвіта), розроблення та аналіз найкращих вітчизняних практик, зокрема для збалансування складнощів роботи в новій сфері відкритого середовища з нагальною потребою розв'язання проблеми доступності сучасних українських підручників.

Українським фахівцям потрібно мати ширше уявлення щодо ролі академічних бібліотек зарубіжжя в OE та OER, розглядаючи, наприклад, окремі аспекти поточного бібліотечного OER-ландшафту.

Усвідомлення своєї ролі для бібліотекарів відкритої освіти має починатися з розуміння, що *не всі доступні освітні ресурси є OER*. Класифікацію відкритих освітніх ресурсів і доступних матеріалів можна репрезентувати як діаграму Venn, де найширший рівень вмісту — це освітні матеріали, а після фільтрації (на доступність, відкрите ліцензування, вартість тощо) досягається рівень, де перебувають OER [15]. На адаптованому українською мовою рис. 1 це найтемніший сегмент.

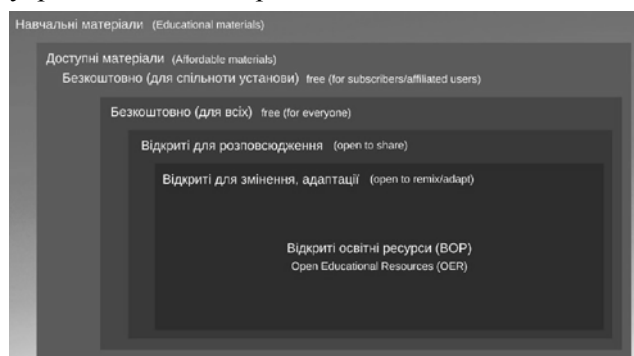

Рис. 1. Перетин типів освітніх ресурсів

Наступне, що бібліотекарі мають знати, — це наявність чотирьох моделей, за допомогою яких викладачам і фахівцям бібліотек можна реалізувати OER: 1) прийняти (Adopt) наявний відкритий ресурс для своєї дисципліни/курсу; 2) адаптувати (Adapt) один наявний ресурс (наприклад, шляхом перероблення з частковим вилученням, додаванням або перекладом контенту відповідно до регіональних потреб); 3) реміксувати (Remix), тобто поєднати два або більше ресурсів, комбінуючи їх; 4) створити (Create) нові ресурси як першоджерела, щоб заповнити прогалини у відповідних матеріалах. Кожна модель потребує витрат часу та зусиль, щоб визначити матеріали та перепроєктувати курс відповідно до нового ма-

теріалу. Четверта модель (Create) зі створення нових ресурсів може бути особливо трудомісткою.

Саме тому закордонні бібліотечні грантові ініціативи OER, спрямовані на підтримку та стимулювання прийняття, адаптації, реміксу та створення OER через невеликі гранти викладачам-учасникам, найбільше фінансування передбачають для Create — від \$3000 до \$20 000 (значний проєкт із великою кількістю учасників) [36]. Фінансування проєктів, менших за обсягом, коливається, наприклад, для Adopt — від \$500, для Adapt/Remix — до \$2000.

На думку авторки, пошук і прийняття підручників із технічних дисциплін (особливо магістерського рівня) у світовому просторі OER для українських викладачів і бібліотекарів є проблематичними. Причина в тому, що грантову підтримку зазвичай надавали тим проєктам, які спрямовані на формування пулів підручників, здатних охоплювати більшу кількість студентів (наприклад, на рівні коледжу або бакалаврату).

Відповідь на одне з найважливіших запитань "Чому бібліотекарі є стейкхолдерами OER?", на чому наголошено в Рекомендаціях ЮНЕСКО [39], може дати розуміння наступного факту сьогодення. Дистанційний/онлайн формат викладання й навчання накладає на викладача додаткове навантаження: організувати колективну роботу, тримати увагу великої кількості студентів, зробити цікавим навчання в онлайн-форматі, створити/оновити інформаційні ресурси: підручники, відеолекції, методичні матеріали тощо.

Така організація навчання потребує включення у процеси як викладачів — авторів відкритих освітніх ресурсів, так і працівників окремих служб, котрі здійснюють інформаційну та IT-підтримку викладачів і створених ними ресурсів. Інакше кажучи, обов'язковим комунікаційним елементом у дистанційній, змішаній чи онлайн-освіті є організаційні структури, які у змозі підтримувати оптимальний баланс між зусиллями авторів-викладачів і механізмом допомоги з пошуку, створення, упорядкування, збереження, опублікування та поширення OER в інтернеті.

Такими структурами є університетські бібліотеки, які одними з перших стали адептами філософії відкритості та долучилися до процесу підтримки відкритого доступу, відкритої науки, відкритої освіти на базі інтелектуальних інформаційних систем і технологій [4; 17; 19; 21; 24; 26; 30—32].

Наступне важливе питання для бібліотечної спільноти ЗВО України — "Які ролі спроможні

виконувати бібліотекарі в екосистемі OER під час повномасштабної російсько-української війни?". Звісно, наші національні особливості, пов'язані з прямими фізичними загрозами життю та здоров'ю людей під час повномасштабної війни, що триває, наш величезний розрив у рівнях технологічного розвитку й матеріальної підтримки з бібліотеками економічно розвинених країн скеровуватимуть на пошук національних особливостей і у бібліотечних підходах та практиках, наприклад:

— концентруватися на доступності ресурсів і послуг у правових, технологічних, фінансових та етичних аспектах для людей з обмеженими можливостями і представників уразливих груп;

— досліджувати аспект волонтерства викладачів і бібліотекарів в OER під час воєнного стану в державі та доносити його до світової спільноти;

— брати участь у створенні пулу культурно різноманітних, актуальних на національному та регіональному рівнях, гендерно чутливих, доступних відкритих підручників українською мовою тощо.

Утім, про ролі, послуги та інший внесок закордонних бібліотек в OER слід мати уявлення.

Університети різних країн, враховуючи історичні, культурні, освітні, фінансові та інші аспекти в прийнятті OER, мають різне розуміння ролей бібліотек у відкритій освіті. У США, звідки походить рух відкритості епохи інтернету, Канаді й Австралії ролі бібліотекарів вже є сталими, доволі широкими й впливовими [15; 24; 36—37].

Найпопулярнішими послугами в академічних бібліотеках Європи є: консультації з питань авторського права та відкритого ліцензування; інформаційна грамотність, включно з відкритою освітою; тренінги/навчання; послуги з управління та зберігання; послуги з пошуку; управління колекціями та співпраця з освітніми видавництвами; метадані для індексування цифрових ресурсів і спільне з викладачами створення OER [32].

Аналіз професійних джерел та узагальнення ролей бібліотек ЗВО світу, зокрема практик наукової бібліотеки Українського державного університету науки і технологій в діяльності з OER, дають змогу репрезентувати розмаїття завдань, які вирішуються як у вже сталих, так і в пілотних OER-проектах (табл. 1).

Таблиця 1

Відкриті освітні ресурси та ролі бібліотекарів

Ролі бібліотекарів	Діяльність
Інформаційні фахівці з теорії та практик відкритості	Підтримують і розвивають інфраструктуру закладу вищої освіти з прийняття, створення, опублікування, розміщення, збереження та поширення відкритих підручників як OER
Фахівці з е-публікацій	Діляться знаннями щодо форматів е-публікацій, зокрема е-текстів; знаходять ресурси за ліцензією CC, потрібні авторам-викладачам; надають супутні послуги цифрового видавництва
Консультанти	Пояснюють суть ліцензій Creative Commons та заохочують до їх дотримання; консультують із питань авторського права, пов'язаних із використанням та адаптацією, мікшуванням е-ресурсів
Педагоги	Сприяють розвитку інформаційної культури/грамотності; проводять лекції, консультації, тренінги, воркшопи; мотивують і залучають студентів стати співавторами навчального контенту
Бібліотекарі	Вносять OER до колекції електронних ресурсів (з можливістю пошуку за ключовими словами); вносять відповідні записи метаданих OER до вебкаталогу бібліотеки; вносять відповідні OER до списків предметної літератури; допомагають студентам, викладачам і науковцям: — знаходити, відкривати, завантажувати, роздруковувати текстові OER, зокрема відкриті підручники, у бібліотеці; — у створенні метаданих та описі ресурсів
Автори	Створюють власні ресурси в OER-проектах, зокрема підручники, посібники, інструкції тощо
Користувачі	Використовують наявні освітні ресурси загального доступу для власного навчання

Ролі бібліотекарів	Діяльність
Модератори в OER-проектах	Надають посилання на OER-ресурси на сайті бібліотеки (репозиторій/блог/мережа); інтегрують інтерфейс пошуку OER до вебсторінки бібліотеки; наводять посилання на домашню сторінку OER-проекту як частини колекції електронних ресурсів
Креативні менеджери проєктів	Популяризують відкриту освіту та відкриті освітні ресурси, зокрема й відкриті підручники
Організатори спільнот	Об'єднують бібліотекарів-практиків закладів вищої освіти для розвитку компетентностей, вивчення найкращих практик і запуску нових проєктів

Результати табл. 1 доводять, що бібліотекарі відкритої освіти мають значущі й багатогранні ролі: інформаційних фахівців із теорії та практик відкритості, фахівців з е-публікацій, консультантів, педагогів, бібліотекарів, авторів, користувачів, модераторів в OER-проектах, креативних менеджерів проєктів, організаторів спільнот. Утім, цей перелік не є вичерпним, бо з розвитком руху від-

критої освіти й OER бібліотечна креативність сприяє появі нових ролей.

Розмаїття завдань і ролей бібліотекарів ЗВО у прийнятті OER супроводжується визначенням загальних практик, заходів та інструментів. Згідно з висновками Santos-Hermosa, Proudman і Corti [32], бібліотекарі ЗВО Європи для просування й комунікації OE/OER використовують різні засоби, заходи та інструменти (табл. 2).

Таблиця 2

Інструменти для просування/інформування про зміни на користь OE/OER

Інструмент, засіб або подія	Деталі
Бібліотечні тренінги	Курси, воркшопи, семінари, вебінари (з Canvas, Teams, Blackboard) Навчальні матеріали (бібліотечні посібники та набори інструментів для OER) Спеціальні заходи (Тиждень відкритої освіти, серія Відкритих ланчів, Відкриті академічні кав'ярні)
Вебсайт та соціальні медіа	Вебсайт бібліотеки Соціальні медіа
Стратегічні плани або програми	Інституційний рівень: стратегія, політика, новий навчальний план Національний рівень: Національна програма, Національний посібник/довідник, Національна конференція з відкритої науки
Репозитарії (та інші платформи)	Інституційні репозитарії OER Wikiwijs (платформа OER, створена Kennisnet і Відкритим університетом від імені Міністерства освіти, культури і науки Нідерландів)
Бібліотечна співпраця	Бібліотечні консорціуми Робочі групи Співпраця з асоціаціями (були згадані SURF і SPARC)
Зустрічі та служба підтримки	Наради Зустрічі із зацікавленими сторонами, наприклад, викладачами, студентами або молодими вченими Служба підтримки для академічної спільноти
Проекти	Arpen project Ініціатива з цифрової грамотності

Наукова бібліотека Українського державного університету науки і технологій (УДУНТ) має великий досвід (від 2009 р.) підтримки відкритості з наданням цифрових ресурсів, цифрових продуктів (як бібліотечне видавництво) та онлайн-послуг для супроводження навчання й досліджень. Це, наприклад, адміністрування: інституційного репозитарію (DSpace), трьох наукових журналів на сайтах (OJS), сайтів двох конференцій на відкритих онлайн-платформах (OCS), книг (OMP), баз даних "Публікаційний профіль університетської науки" та повнотекстових баз ретровидань "Залізнична україніка" і "Металургійна україніка", навчання студентів пошукових стратегій по ресурсах відкритого доступу тощо.

Саме тому, вже маючи достатнє практичне підґрунтя, обізнаних фахівців для підтримки дистанційної освіти та досліджень і стратегічне бачення, адміністрація Бібліотеки після обговорення ситуації з ректором і проректорами УДУНТ та за їхньої підтримки сконцентрувалася на впровадженні нового фокусу діяльності — OER. Цей фокус був ініціативою "знизу", від Бібліотеки, а не "зверху", наприклад, від Міністерства освіти і науки України.

Оскільки дії Бібліотеки УДУНТ у напрямі OER мали локальний характер, вони повинні: по-перше, спиратися на певний фундамент у самому університеті; по-друге, мати стратегічне значення на роки вперед. І правильність такого бачення підтверджується вже сьогодні, коли ми стоїмо перед викликом тривалої та виснажливої війни... Ми ніби переходимо з моделі "спринт" на модель "марафон".

У травні 2022 р. вчена рада УДУНТ підтримала пропозицію Бібліотеки щодо запровадження в дистанційне та змішане навчання нової моделі інформаційних ресурсів — OER із подальшою інтеграцією в навчальні курси дисциплін.

В УДУНТ працює "Регіональний центр вищої освіти для осіб з інвалідністю". І одним із перших кроків у напрямі забезпечення соціальної справедливості та підтримки OER стало внесення пункту про можливість їх використання за освітніми програмами до "Положення про організацію інклюзивного навчання в USUST" (2022). Дніпро — прифронтове місто, але УДУНТ готовий прийняти до своєї спільноти інвалідів, які постраждали від російської агресії та хочуть здобути вищу освіту або перекваліфікуватися. Можливо, фізично не всі з них зможуть відвідувати навчальний заклад, і

саме Бібліотека має бути готова підтримувати інклюзивність ресурсами та послугами.

Бібліотекарі взяли участь у розробленні "Положення про видання навчальної та навчально-методичної літератури в Українському державному університеті науки і технологій" (введено в дію 08.05.2023), що унормувало видання створених викладачами відкритих підручників/посібників на основі ліцензій Creative Commons.

Підвищення рівня обізнаності викладачів і бібліотекарів про важливість OE й OER та їхні переваги відбувалося завдяки вебінарам, відкритим відеолекціям, розміщеним на YouTube [4], нарадам із завідувачами кафедр і викладачами, лекціям зі студентами PhD, статтям у наукових журналах і доповідям на конференціях, а також через створену на сайті Бібліотеки сторінку "Відкриті освітні ресурси".

Тісний зв'язок із факультетами, кафедрами, партнерські відносини з викладачами УДУНТ активізували залучення бібліотекарів до процесів цифрового видавництва оригінальних відкритих підручників і навчальних посібників у форматі PDF (на платформі Open Monograph Press, OMP). Надалі бібліотекарі розмістили створені видання в інституційному репозитарії eADNURT та інтегрували їх у міжнародну систему OERSI (Open Educational Resources Search Index). Нині креативними викладачами в партнерстві з бібліотекарями в OERSI репрезентовано 12 підручників (рис. 2).

Такі системні дії дали змогу розпочати створення пулу сучасних українських підручників з єдиною (поки що) точкою доступу — OERSI. Як центральна точка входу для пошуку світових ресурсів OERSI об'єднує репозитарії OER розподілених державних ініціатив, інституційні репозитарії університетів і бібліотек, а також предметно-спеціалізовані репозитарії для OER.

Отже, новий вектор руху в напрямі цифрового видавництва оригінальних відкритих підручників авторів УДУНТ, ініційований науковою бібліотекою, та ефективне партнерство викладачів і бібліотекарів дали змогу Українському державному університету науки і технологій стати вітчизняним лідером у створенні текстових OER, а також підвищити впізнаваність його глобального бренда та його репутації як ЗВО, прихильного до поліпшення умов навчання студентів завдяки безоплатним, відкритим, доступним освітнім ресурсам.

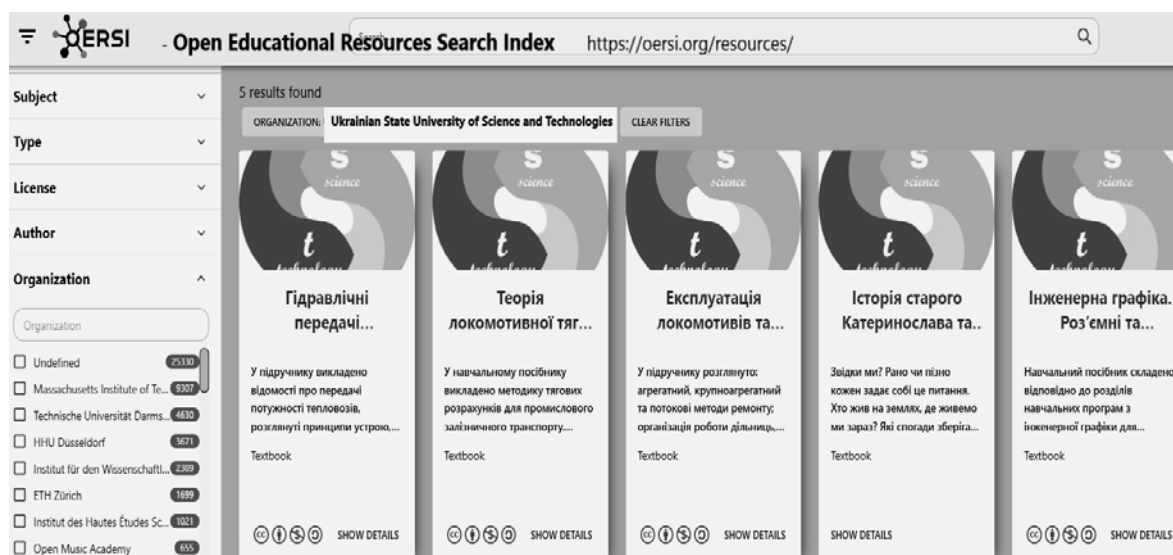

Рис. 2. Підручники, створені викладачами в партнерстві з бібліотекарями УДУНТ в OERSI

Висновки. Організаційна трансформація діяльності бібліотек сфери вищої освіти України в умовах воєнного стану має бути чітко спрямована на виконання оперативних завдань із підтримки викладання, навчання й проведення наукових досліджень.

Одним із таких завдань є активне долучення бібліотек до процесів подолання трьох великих викликів в організації інформаційної підтримки освітньо-наукової діяльності ЗВО України під час кризи найвищого рівня. Це, по-перше, нестача сучасних підручників для вищої освіти, у тому числі для дистанційного, змішаного чи онлайн-навчання; по-друге, доступність електронних відкритих підручників, їх інклюзивність, безбар'єрність для будь-кого; по-третє, подолання тривалого системного лінгвоциду української мови в підручниках для ЗВО, зокрема в цифрових колекціях бібліотек.

Аналіз закордонних бібліотечних практик у часи невизначеності та досвід наукової бібліотеки Українського державного університету науки і технологій під час воєнного стану в державі доводить, що ці виклики можуть бути подолані завдяки відкритим освітнім ресурсам (OER).

Сучасну модель підтримки OER розуміємо як таку, що чітко спрямована, ангажована та активно реагує на сьогоденний стан освіти, суспільства, країни й світу взагалі. При цьому ангажованість — це схильність до віддзеркалення інтересів освітянських спільнот, залучення їхніх представників до активної участі в адвокації, популяризації, прийнятті та створенні OER.

OER, зокрема відкриті підручники, — це про доступність, справедливість, інклюзивність, безбар'єрність і різноманіття в освіті будь-якої країни.

Прагнення соціальної справедливості — частина місії бібліотек. Тож можливість усунення системної нерівності в освіті завдяки заохоченню ефективного, інклюзивного та справедливого доступу до якісних академічних ресурсів мотивує бібліотекарів постійно шукати нові шляхи й ініціювати нові проекти.

Останніми роками найбільш знаковим напрямом роботи зарубіжних академічних бібліотекарів є різновекторна діяльність із підтримки OER як елементу відкритої науки та відкритої освіти.

Важливим є також визнання ЮНЕСКО ролі бібліотекарів як стейкхолдерів OER. Воно ґрунтується на розумінні, що обов'язковим комунікаційним елементом у дистанційній, змішаній чи онлайн-освіті є організаційні структури — бібліотеки, спроможні підтримувати оптимальний баланс між зусиллями викладачів, у тому числі авторів, і механізмом допомоги з пошуку, створення, упорядкування, збереження, опублікування та поширення OER в інтернеті.

Сьогодні ЗВО України та їх бібліотеки мають вибір: або взяти на себе частину відповідальності за участь у прийнятті OER, зокрема відкритих підручників, їх доступності та інклюзії, або пасивно (чи активно) ігнорувати власну роль у створенні та підтримці безбар'єрності для всіх учасників освітнього процесу.

Бібліотеки ЗВО України мають великий багаторічний досвід роботи у площині відкритості знань/інформації/ресурсів/послуг, проте, на жаль, поки що перебувають на початку шляху в прийнятті OER і не мають моделі їх підтримки.

Розв'язанню проблеми розроблення моделі бібліотечної підтримки OER, зокрема відкритих

підручників, сприятиме поширення в ЗВО України визнаних у всьому світі видавничих некомерційних моделей: а) Нові університетські видавництва (New University Presses, NUPs), б) Бібліотечні видавництва (Library Publishing). При цьому, по-перше, суб'єктом видавничої діяльності є ЗВО, а по-друге, обидві моделі адмініструються бібліотеками. Зазначені практики закордонних університетських бібліотек довели ефективність і в умовах кризи найвищого рівня в Україні є важливими та гідними до вивчення й упровадження.

Для формування дорожньої карти бібліотечного OER-ландшафту на місцевому, регіональному або національному рівнях українським фахівцям потрібні: концепція, структурні зміни, корегування переліку посад і посадових обов'язків, нові види послуг, програми з навчання. Однак насамперед слід сформувати ширше уявлення про OE та OER, роль академічних бібліотек зарубіжжя в цьому ролі, загальні практики, заходи та інструменти.

Трирічні дослідження, реалізація пілотного проєкту та вже сталі практики підтримки OER в Українському державному університеті науки і технологій (м. Дніпро) та його науковій бібліотеці, яка є членом SPARC Europe та ENOEL і переможцем Open Education Awards for Excellence 2022 (USA) [35], допомогли розпочати в Україні створення пулу сучасних українських відкритих підручників з єдиною (поки що) точкою доступу — Open Educational Resources Search Index (OERSI). При цьому, як і в більшості ЗВО світу, видавцем (суб'єктом видавничої діяльності) відкритих підручників (альтерна-

тивної моделі комерційним підручником) є університет, якому належить право на оригінал-макет видання.

Сподіваємося, що подібну функцію єдиної точки доступу до українських текстових OER із часом буде реалізовано в Національному репозитарії академічних текстів України для забезпечення доступності, інклюзії, безбар'єрності й різноманіття відкритих освітніх ресурсів.

Загалом можна констатувати, що бібліотеки ЗВО України мають достатній потенціал лідерства у формуванні екосистеми відкритих освітніх ресурсів у державі з метою подолання кризи нестачі сучасного доступного освітнього контенту українською мовою та формування пулу безоплатних, доступних, інклюзивних відкритих підручників для вищої освіти в період воєнного стану.

Подальші дослідження будуть проведені на перетині інформаційної поведінки викладачів, студентів, бібліотекарів у прийнятті OER та інформаційного ланцюжка щодо зміцнення потенціалу українського бібліотечного лідерства в доступності знань/інформації/послуг у вищій освіті. Це, по-перше, надасть можливість посилити розуміння учасниками освітнього процесу й бібліотечним персоналом важливості текстових і нетекстових OER у дистанційній, змішаній чи онлайн-освіті в період воєнного стану як кризи найвищого рівня. А по-друге, сприятиме активному залученню викладачів, бібліотекарів, фахівців IT-структур до можливого загальнонаціонального руху зі створення сучасних українських відкритих підручників і розширення їх пулу з єдиною точкою доступу.

Список бібліографічних посилань

1. Колесникова Т. О., Щербатюк Т. Г. Відкрита освіта і відкриті освітні ресурси: Підручники. [Video]. 2022. *YouTube*. URL: <https://www.youtube.com/watch?v=RfEKnPEp6aQ&t=34s> (дата звернення: 01.08.2023).
2. Лінгвоцид української мови. (б. д.). *Вікіпедія*. URL: <https://is.gd/RlwV2B> (дата звернення: 01.08.2023).
3. Мельник Т. Дешеві й у вогні не горять. В Україні нарешті бум електронних книжок. *Журнал Forbes Ukraine*. 2023, 02 лютого. URL: <https://is.gd/FTeFhL> (дата звернення: 01.08.2023).
4. Наукова бібліотека УДУНТ: Відкрита освіта і відкриті освітні ресурси: важливість для української вищої освіти. Цикл відеолекцій. [Video]. *YouTube*. URL: <https://www.youtube.com/playlist?list=PL5JyULThzcTTIgWcJh6Um-TiDeTbpG34d> (дата звернення: 01.08.2023).
5. Очеретянко С. І., Рябець Л. В. Заборона української мови. *Енциклопедія сучасної України* / ред. кол.: І. М. Дзюба [та ін.] ; НАН України, НТШ. Київ : Інститут енциклопедичних досліджень НАН України, 2001—2022. URL: https://esu.com.ua/search_articles.php?id=17240 (дата звернення: 01.08.2023).
6. Перетворення нашого світу: Порядок денний в області сталого розвитку на період до 2030 року [Transforming our world: the 2030 Agenda for Sustainable Development]. Резолюція Генеральної Асамблеї ООН. 2015. URL: <https://is.gd/o9rHeh> (дата звернення: 01.08.2023).
7. Про авторське право і суміжні права : Закон України від 01.12.2022 р. № 2811-IX. *Верховна рада України*. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2811-20#Text> (дата звернення: 01.08.2023).
8. Рекомендації Міністерства культури та інформаційної політики України щодо актуалізації бібліотечних фондів у зв'язку зі збройною агресією російської федерації проти України. 23 травня 2022. URL: <http://mkip.gov.ua/files/pdf/rekomendacii.pdf> (дата звернення: 01.08.2023).

9. Сенченко М. Цифрова платформа книжкової індустрії. *Вісник Книжкової палати*. 2021. № 11. С. 1—8. DOI: 10.36273/2076-9555.2021.11(304).3-8.
10. Смирнова І. Книжковий розквіт: українці стали купувати більше книжок під час великої війни. *The Page*. 26 червня 2023. URL: <https://is.gd/er3ESZ> (дата звернення: 01.08.2023).
11. What are Open Textbooks? *BCCampus Open Education*. URL: <https://open.bccampus.ca/what-is-open-education/what-are-open-textbooks/>.
12. Buist-Zhuk M. & Nieborg M. A new university press as a space to connect the building blocks of Open Science: A look through the prism of an open textbook publishing pilot. *Septentrio Conference Series*, 1 (2022). DOI: <https://doi.org/10.7557/5.6626>.
13. Convention on the Rights of Persons with Disabilities (CRPD). 2006. *United Nations*. URL: <https://social.desa.un.org/issues/disability/crpd/convention-on-the-rights-of-persons-with-disabilities-crpd> (дата звернення: 01.08.2023).
14. Creative Commons Certificate for Educators, Academic Librarians and GLAM. *Creative Commons*. URL: <https://certificates.creativecommons.org/cccertedu/chapter/6-1-oer-open-textbooks-open-courses/> (дата звернення: 01.08.2023).
15. Elder A. The OER Starter Kit. Iowa State University Digital Press — Open Access Books and Educational Resources Publishing. 2019. *Iowa State University*. DOI: <https://doi.org/10.31274/isudp.7> (дата звернення: 01.08.2023).
16. ENOEL practitioners under the spotlight. (n. d.). *YouTube*. URL: <https://www.youtube.com/playlist?list=PLbvdC-WdvjAi2MLasn6quHgvkaY4Ptgzk>.
17. European Network of Open Education Librarians (ENOEL). (n. d.). *Sparc Europe*. URL: <https://sparceurope.org/what-we-do/open-education/enoel/> (дата звернення: 01.08.2023).
18. Inegbedion J. O. & Opatye J. A. Open Educational Resources' Adaptability and Institutional Supports for Lecturers of Open and Distance Education Universities in Nigeria. *Pakistan Journal of Educational Research and Evaluation (PJERE)*. 2018. № 4 (1). P. 21—32. URL: <http://journals.pu.edu.pk/journals/index.php/PJERE/article/viewFile/4000/1930>.
19. Kolesnykova T. O. The Role of Libraries as Publishers in the Open Education Landscape: Reflecting Modern World Practice of Open Textbooks. *University Library at a New Stage of Social Communications Development. Conference Proceedings*. 2019. № 4. P. 88—99. DOI: https://doi.org/10.15802/unilib/2019_187423.
20. Kolesnykova T. O., Corti P. & Buist-Zhuk M. European Practices of Overcoming Language Barriers in Times of Crisis: Open Educational Resources. *University Library at a New Stage of Social Communications Development. Conference Proceedings*. 2022. № 7. P. 202—217. DOI: https://doi.org/10.15802/unilib/2022_270952.
21. Kolesnykova T. O., Gorbova O. V. & Shcherbatiuk T. G. On Distance Learning, Open Educational Resources, and the Role of University Libraries in These Processes. *University Library at a New Stage of Social Communications Development. Conference Proceedings*. 2022. № 7. P. 66—77. DOI: https://doi.org/10.15802/unilib/2022_271088.
22. New Focus on Open Textbooks in LIBER Educational Resources Working Group. *LIBER*. URL: <https://libereurope.eu/article/new-focus-on-open-textbooks-in-liber-educational-resources-working-group/> (дата звернення: 01.08.2023).
23. Library Publishing Curriculum. (n. d.). *Library Publishing Coalition*. URL: <https://librarypublishing.org/resources/library-publishing-curriculum/> (дата звернення: 01.08.2023).
24. McGrath T. Library is the new publisher: Establishing workflows for library-based open educational resource production programs in post-secondary institutions across Canada and the United States. 2018. 54 p. URL: <https://summit.sfu.ca/item/18751> (дата звернення: 01.08.2023).
25. OERs for Assistive Technologies (Further Course). (n. d.). *MOOCAP: A pan-European project on providing education on accessible design*. URL: https://moocap.gpii.de/?page_id=913 (дата звернення: 01.08.2023).
26. Open Educational Resources Search Index (OERSI). (n. d.). URL: <https://oersi.org/resources/> (дата звернення: 01.08.2023).
27. Types of publisher and publishing services. 29 June 2023. *Open Access*. URL: <https://oabooks-toolkit.org/article/7520994-types-of-publishers-and-publishing-services> (дата звернення: 01.08.2023).
28. Open textbook. (n. d.). *Wikipedia*. URL: https://en.wikipedia.org/wiki/Open_textbook (дата звернення: 01.08.2023).
29. Open Textbook Network. Apply for a Certificate in OER Librarianship. 2019. URL: <http://research.cehd.umn.edu/otn/oer-cert/> (дата звернення: 01.08.2023).
30. Pate J. & Thornton E. OER Publishing and Libraries. *The Serials Librarian*. 2022. 82, issue 1—4. P. 150—153. DOI: <https://doi.org/10.1080/0361526X.2022.2018237>.
31. Pitcher K. Library Publishing of Open Textbooks: The Open SUNY Textbooks Program *Against the Grain*. 2014. Vol. 26. Iss. 5, Art. 10. URL: <https://docs.lib.purdue.edu/cgi/viewcontent.cgi?article=6844&context=atg> (дата звернення: 01.08.2023).

32. Santos-Hermosa G., Proudman V. & Corti P. SPARC Europe Open Education in European Libraries of Higher Education Survey 2022. 2022. *Zenodo*. DOI: <https://doi.org/10.5281/zenodo.7244713>.
33. Shemaieva H. V. & Kostyrko T. M. Formation and Use of Open Access Resources in University Libraries during the Pandemic and Martial Law in Ukraine. *University Library at a New Stage of Social Communications Development. Conference Proceedings*. 2022. № 7. P. 147—154. DOI: https://doi.org/10.15802/unilib/2022_270822.
34. The International Conference University Library at a New Stage of Social Communications Development. URL: <http://conflib.diit.edu.ua/> (дата звернення: 01.08.2023).
35. Advocacy work of the Scientific Library to advance Open Education in Ukraine. 2022. *OE Awards for Excellence* URL: <https://awards.oeglobal.org/awards/2022/open-resilience/advocacy-work-of-the-scientific-library-to-advance-open-education-in-ukraine/> (дата звернення: 01.08.2023).
36. OER Grants at WSU. OER Grants 2022—2023 — Spring Cycle applications open. 2023. *Weber State University. Stewart Library*. URL: <https://library.weber.edu/researchandteaching/oer-grant> (дата звернення: 01.08.2023).
37. Open textbook grants for 2023. 2023. *The University of Queensland*. URL: <https://web.library.uq.edu.au/blog/2022/12/open-textbook-grants-2023> (дата звернення: 01.08.2023).
38. Open Educational Assistive Technology Resources. A Guide to Free and Open Assistive Technology. 2023. *University of Maryland. Global Campus. Library*. URL: <https://libguides.umgc.edu/assistive-technology> (дата звернення: 01.08.2023).
39. Recommendation on Open Educational Resources (OER). 2019. *UNESCO*. URL: <https://www.unesco.org/en/legal-affairs/recommendation-open-educational-resources-oer> (дата звернення: 01.08.2023).
40. Wentz B., Gorham U. & Jaeger P. T. Academic libraries and their legal obligation for content accessibility. *First Monday*. 2023. № 28 (1). DOI: <https://doi.org/10.5210/fm.v28i1.12892>.
41. Wöbbekind L., Yener O. & Mandl T. Actually, I used OER — Professor's Perspectives on Digital Education in Library and Information Science during the COVID-19 Pandemic in Germany. 2023. URL: http://lida.ffos.hr/datoteke/2023/abstracts/LIDA_2023_paper_16.pdf (дата звернення: 01.08.2023).
42. Wondwossen M. Beyene. Digital Inclusion in Library Context: A Perspective from Users with Print Disability. *Journal of Web Librarianship*. 2018. № 12 (2). P. 121—140. DOI: <https://doi.org/10.1080/19322909.2018.1427657>.

Tetiana Kolesnykova,

*PhD of Social Communications, Director of the Scientific Library
Ukrainian State University of Science and Technologies*

Open educational resources and open textbooks in the context of strengthening the leadership potential of higher education libraries in knowledge accessibility

The purpose of the article is to prove the possibility of strengthening the leadership potential of libraries of higher education institutions of Ukraine in the formation of an ecosystem of Open Educational Resources (OER) in the country in order to overcome the crisis of lack of modern accessible educational content in the Ukrainian language and to form a pool of free, accessible, inclusive open textbooks for higher education during the period of martial law in the country.

It is emphasised that the active involvement of libraries in OER support processes will help to overcome three major challenges in organising information support for the educational and scientific activities of Ukrainian higher education institutions during the highest level crisis. Firstly, the lack of modern textbooks for higher education, including for distance, blended or online learning. Secondly, the availability of electronic open textbooks, their inclusiveness, and barrier-free access for anyone. Thirdly, overcoming the long-lasting systemic linguicide of the Ukrainian language in textbooks for higher education institutions, in particular, in digital library collections.

It has been found that three years of research, implementation of a pilot project and already established practices of supporting open textbooks as part of OER at the Ukrainian State University of Science and Technologies (Dnipro) and its scientific library have allowed to start creating a pool of modern Ukrainian open textbooks in Ukraine with a single access point — Open Educational Resources Search Index (OERSI).

It is emphasised that the libraries of Ukrainian higher education institutions have extensive long-term experience in the field of openness of knowledge/information/resources/services. This will help to strengthen their leadership potential in the adoption of OER and the development of models for their support. To develop a roadmap for the library OER landscape at the local, regional or national level, Ukrainian specialists need: a concept, structural changes, adjustments to the list of positions and job responsibilities, new types of services, and training programmes.

Keywords: *libraries of higher education institutions; open educational resources; open textbooks; Ukrainian librarians; roles of librarians in OER; Ukrainian electronic textbooks; accessibility; inclusion; support for people with disabilities, USUST Scientific Library*

Надійшла до редакції 21 липня 2022 року

УДК 378.018.43.091.33:004.77](477)"364"(045)
DOI: 10.36273/2076-9555.2023.7(324).16-23

Валерія Василенко,
кандидатка наук із соціальних комунікацій,
старша викладачка кафедри інформаційних систем управління
Донецького національного університету імені Василя Стуса, м. Вінниця,
e-mail: v.vasilenko@donnu.edu.ua
ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-2370-5615>

Анастасія Борсуковська,
здобувачка Донецького національного університету імені Василя Стуса, м. Вінниця,
e-mail: borsukovska.a@donnu.edu.ua

Юлія Яворська,
здобувачка Донецького національного університету імені Василя Стуса, м. Вінниця,
e-mail: iavorska.i@donnu.edu.ua

Особливості використання інструментів дистанційного навчання у закладах вищої освіти під час воєнного стану

Стрімкий розвиток дистанційної освіти насамперед зумовлений формуванням принципово нових умов роботи з інформацією завдяки можливостям сучасних інформаційних технологій. Технологічність освітньої галузі дає змогу здобувати знання на відстані від навчального закладу, і це стає нормою. Способи навчання та викладання більше не обмежені простором і часом, процес здобуття знань більш гнучкий, а студентам пропонують унікальні навчальні можливості. Дистанційне навчання як сфера освіти розвивається найдинамічніше, і його потенційний вплив на всі системи надання знань значно посилюється. Щоб забезпечити потреби мінливого світу, віддалене навчання повинне мати конкурентоспроможну ціну/цінність і бути орієнтованим на здобувача. З початком повномасштабної війни перед вищою освітою України постало непросте питання: як у таких умовах налагодити ефективний навчальний процес? Досвід попередніх років став у пригоді для організації дистанційного навчання як єдиної можливої форми освіти під час війни. Сьогодні вже можна зробити попередні висновки щодо його ефективності. Аналіз проблем упровадження дистанційної освіти під час пандемії COVID-19 дав змогу виявити як позитивні, так і негативні боки цього формату навчання. Ці знання допомогли українським освітянам швидко та якісно організувати освітній процес в умовах війни.

У статті розглянуто особливості використання інструментів дистанційного навчання в закладах вищої освіти під час воєнних дій в Україні. Висвітлено хронологію подій і проблеми, з якими стикались українські освітяни, починаючи від 24 лютого 2022 р. Наголошено на важливості дистанційного навчання в нинішніх умовах, оскільки завдяки цьому формату ЗВО змогли відновити освітній процес. Визначено, що інструменти дистанційного навчання — це програмні продукти, які викладачі використовують у цифровому середовищі, зокрема аудіо, відео та цифровий текст. Проаналізовано найефективніші інструменти, розроблені спеціально для онлайн-навчання, без яких неможливо підтримувати формат дистанційної освіти.

Ключові слова: інструменти дистанційного навчання; воєнний стан; освітній процес; заклад вищої освіти

Постановка проблеми. Науково-технічний прогрес підвищив актуальність концепції дистанційної освіти, а події останніх років підтверджують важливість дослідження цього аспекту. Пандемія COVID-19 внесла корективи в навчальний процес майже в усіх університетах світу, а війна в Україні поставила освітню галузь перед новими випробуваннями: бойові дії, зруйновані навчальні заклади, вимушене переселення здобувачів і викладачів, нестабільний психоемоційний стан, повітряні тривоги, що перешкоджають проведенню занять тощо. Завдяки сучасним технологічним рішенням, що сприяли створенню нових методів навчання та викладання, вдалося організувати освітній процес та відновити взаємодію між усіма його учасниками.

© Василенко В., Борсуковська А., Яворська Ю., 2023

Аналіз досліджень і публікацій. Загальні теоретико-методологічні питання дистанційної освіти на різних рівнях навчального процесу досліджували вітчизняні й закордонні науковці. Зокрема, поміж українських учених порушену проблематику розробляли В. Биков [8], В. Кухаренко [11], Н. Ручинська [15], Д. Чеботарьова [16] та інші. Питання освітніх трансформацій у контексті глобальних викликів XXI ст. висвітлено в дослідницькому доробку закордонних авторів, як-от А. Agora [4], Р. Altbach [1], J. Lee [6], G. Howie [5], С. Тоуеро [7] та інших.

Велика кількість наукових праць у досліджуваній сфері свідчить про значну увагу вчених до питання впровадження інформаційних технологій в освітній процес закладів вищої освіти (ЗВО).

Метою статті є дослідження особливостей використання інструментів дистанційного навчання в закладах вищої освіти в умовах воєнного стану в Україні, а також визначення та аналіз супутніх проблем, з якими стикаються українські викладачі й здобувачі освіти.

Виклад основного матеріалу дослідження. Уже понад десятиліття в Україні впроваджують дистанційну форму навчання. Початком цього процесу можна вважати 2002 р., коли Міністерство освіти і науки України (МОН) запровадило експеримент з організації віддаленого навчання. Першим вагомим кроком стало затвердження Програми розвитку системи дистанційного навчання на 2004—2006 рр., що мала на меті забезпечення широкого доступу населення до освітніх ресурсів і створення умов для безперервного навчання впродовж життя завдяки розвитку системи дистанційного навчання на основі новітніх педагогічних, інформаційних та телекомунікаційних технологій [10; 14].

На виконання Програми було розроблено нормативну-правову базу, зокрема Положення про дистанційне навчання, затверджене Наказом Міністерства освіти і науки України від 21.01.2004 № 40. І з огляду на стрімкий розвиток технологій майже через 10 років, у червні 2013 р., МОН затвердило нове Положення про дистанційне навчання.

Традиційний формат здобуття знань в університетах і коледжах поступово доповнюється чи навіть витісняється технологіями дистанційної освіти. Ця форма має багато переваг, які роблять її сильним і перспективним конкурентом очному способу викладання й навчання. Дистанційна освіта, яку не так давно вважали особливою формою навчання й використовували в незвичайних ситуаціях, нині стає важливою концепцією загальної освіти та потребує від учасників освітнього процесу зовсім іншої організації, ніж звичні денні заняття. Як і решта моделей освіти, віддалене навчання має певні проблеми, особливо у сферах ізоляції, підтримки, технологій і дисципліни. "Дистанційний" аспект позбавляє більшу частину учасників соціальної взаємодії, наявної у традиційному навчальному середовищі. Відсутність живого контакту негативно впливає на емоційний стан, мотивацію, рівень концентрації та загальну продуктивність.

До епідемії COVID-19 більшість освітніх програм містили елементи співпраці й залишили їх після ухвалення рішення про перехід до дистанційного формату. Одним зі способів навчання співпраці з допомогою віддалених занять є

синхронне спілкування (онлайн-чат, платформи обміну повідомленнями, віртуальні класи тощо), де користувачі можуть брати активну участь у комунікації з різних місць. Різноманітність варіантів, як-от відеоконференції та спільне використання екрана, допомагає членам групи співпрацювати, а викладач може стимулювати освітній процес, заохочуючи до навчання з допомогою онлайн-тестів, презентацій чи інших видів діяльності. Цей метод роботи стає дедалі популярнішим у світі, його можна використовувати у багатонаціональному середовищі.

Ще один метод, який ефективно реалізують у дистанційному навчанні, — асинхронна комунікація, що надає здобувачам більшу гнучкість і допомагає набути таких навичок, як керування часом і навантаженням. Студенти навчаються співпрацювати через делегування різних завдань і брати відповідальність за окремі частини проекту до того, як він остаточно завершиться. Заохочення слухачів до спільної роботи над конкретними завданнями є вирішальним у сучасному освітньому процесі, оскільки допомагає розвинути соціальні навички, необхідні у багатьох сферах діяльності.

На думку Л. Лондар, "забезпечення безперервності та якості навчання в кризових умовах вимагає швидкої переорієнтації підходів щодо управління освітнім процесом як із боку державного керівництва всіх рівнів, так і безпосередньо в закладах освіти. На сьогоднішній день провідні міжнародні інституції та представники світової спільноти не перестають дивуватись "українському освітньому феномену", оскільки в умовах воєнного стану Україні вдалося не лише продовжити освітній процес, а й підготуватися та розпочати новий навчальний рік" [12].

За інформацією аналітичного центру Cedos, "наступного дня після початку повномасштабного вторгнення російських військ в Україну 24 лютого 2022 року Міністерство освіти і науки України рекомендувало зупинити освітній процес у закладах освіти всіх рівнів та відправити здобувачів і педагогів на двотижневі канікули. За цей час частина території України опинилася під тимчасовою окупацією, низка міст і сіл (Чернігів, Харків, Маріуполь, Суми та інші) стали ареною активних бойових дій. Понад 10 мільйонів людей вимушені були покинути свої домівки: 6,5 мільйона у межах країни, 3,9 мільйона виїхали за кордон" [13].

У березні 2022 р. стало очевидно, що війна не закінчиться найближчим часом, тому МОН рекомендувало перенести навчання в онлайн-

формат, де це було технічно можливо. Попри те, що навчальний процес частково відновився, проблеми, перед якими постала українська освітня галузь у 2021/2022 навчальному році, не були схожими на жоден виклик, з якими стикалася система освіти від часів Другої світової війни. У районах інтенсивних бойових дій, як-от Маріуполь, продовжувати навчання було неможливо. В інших частинах тимчасово захоплених територій окупаційні сили чинили тиск на місцеву владу для відновлення освітньої діяльності, що сигналізувало б про повернення до "нормального життя" та встановлення "миру", який РФ нібито подарувала місцевим громадам. У цій ситуації онлайн-навчання було не просто прагматичним рішенням, а актом пасивного опору, який давав змогу хоча б тимчасово обійти прямий вплив окупаційних військ. Було зафіксовано випадки викрадення працівників освіти, які відмовилися від колаборації з "новою владою", зокрема 29 березня 2022 р. у Мелітополі викрали начальника управління освіти. На початку квітня МОН офіційно дозволило освітнім закладам самостійно вирішувати, коли закінчувати навчальний рік залежно від локальних умов.

З одного боку, формат дистанційної освіти дає змогу ЗВО налагодити навчальний процес під час воєнного стану. Окремі здобувачі та викладачі перебувають у небезпечних районах, гарячих точках війни чи на тимчасово окупованих територіях і не мають змоги долучитися до занять. З іншого боку, студенти, які перебувають у відносній безпеці, можуть не мати доступу до інтернету чи необхідного обладнання. Окрім того, у більшості українських регіонів щодня (а у багатьох навіть кілька разів на день) лунають сирени повітряної тривоги, під час яких освітяни та здобувачі змушені убезпечуватися в укриттях. Ці чинники негативно впливають на організацію навчального процесу та переривають його.

За результатами онлайн-опитування здобувачів, викладачів і співробітників закладів вищої освіти, які залишилися в Україні, 97,8% учасників зауважили про погіршення психоемоційного стану зі скаргами на депресію (84,3%), самотність (51,8%), гнів (76,9%), виснаження (86,7%) і нервозність (84,4%). В опитуванні здобувачі частіше, ніж співробітники, повідомляли про втому, відчуття самотності, нервозність і гнів, а жінки частіше за чоловіків зауважували про депресію, самотність, виснаження і нервозність. Автори дослідження зазначають, що респонденти, які скаржаться на погіршення психоемоційного стану, мають ви-

щий рівень вигорання, страху та самотності, а також нижчий рівень стійкості [2].

Україна вже має досвід евакуації ЗВО: 2014 р. окремі університети Донецької та Луганської областей, а також Криму було перевезено в безпечніші міста в тих самих чи інших регіонах. Наприклад, 3 листопада 2014 р. у Вінниці запрацював Донецький національний університет імені Василя Стуса, який є одним із найбільших ЗВО України за загальною кількістю здобувачів. На жаль, цей процес повторюється знову. Зокрема, Державний біотехнологічний університет переїхав із Харкова на Закарпаття, йому передано частину майна закладів освіти Ужгорода та Мукачеве. Із Северодонецька до Кам'янця-Подільського евакуйовано Східноукраїнський національний університет імені Володимира Даля, із Рубіжного до Рівного — Луганський медичний університет (раніше обидва були перевезені з Луганська). Кількість закладів вищої освіти, що потребують евакуації, з часом може зростати, тому слід з'ясувати, скільки університетів планують переїхати до інших регіонів, а також розробити порядок та умови їх перевезення.

Різні країни пропонують академічні програми, стипендії та інші можливості для здобувачів і дослідників. Наприклад, країни Балтії дають змогу моїм виїхати з України, навчатися в університетах Латвії, Литви та Естонії. У Польщі українські здобувачі також можуть продовжити навчання, а викладачі — працювати в університетах. Консорціум партнерів створив проєкт "Український глобальний університет", що має на меті надати українським здобувачам, викладачам і науковцям можливість приєднатися до програм в іноземних університетах. Міністерство освіти і науки України також запустило телеграм-бота Info Science Bot, що став своєрідним майданчиком для обміну інформацією, публікації актуальних новин, пропозицій щодо підтримання науки та інновацій в Україні, безпечних умов праці.

Українські здобувачі стикнулися з численними проблемами за кордоном, насамперед із мовним бар'єром, який заважає інтеграції в країні перебування. Окрім того, проблема мовного бар'єра актуальна не лише для здобувачів, а й для закордонних освітян, яким часто бракує навичок роботи з іншомовними студентами. На сайті освітнього омбудсмена України розміщено повідомлення про те, що слухачів змушують навчатися одночасно і в українських, і в закордонних університетах, що спричиняє значне навантаження й негативно впливає на результати.

До низки проблем належить і нестача технічних засобів, адже багато людей були змушені стрімко покинути оселі й залишити необхідні речі. На складність опанування матеріалу негативно впливає різниця між стандартами освітніх програм, оскільки в Україні запроваджено 11-річну програму, тоді як в окремих європейських країнах — 12-річну. У країнах, де зосереджено велику кількість українських біженців, спостерігається брак викладачів [9].

Ще не так давно здавалося, що без електроенергії навчатись неможливо, проте майже три місяці наша країна жила в умовах її дефіциту. Попри всі перешкоди, українські освітяни довели, що головне для ефективного навчання — бажання. Навіть в умовах тотальної економії електроенергії викладачі та здобувачі знаходили можливість проводити заняття та виконувати завдання. Для цього довелося переформатувати освітню діяльність: під час відключень учасники переходили на мобільний інтернет, проте якщо живлення не було тривалий час, то опрацьовували матеріал самостійно. Аби студенти мали змогу навчатися безперервно в дистанційному режимі, МОН розробило варіанти занять у разі блекаутів.

Дистанційна освіта швидко змінюється від "резервного" вибору до бажаного способу навчання, який використовують сучасні університети. Останнім часом віддалений формат здобуття знань, як і віддалена робота, став очевидним, популярним, практичним, економічним і вигідним варіантом для студентів і педагогів у всьому світі. Пандемія COVID-19 та війна змусили освітян і дослідників експериментувати з інноваційними технологіями, аби зберегти залучення здобувачів, якість навчання, зробити його доступним і цікавим.

Інструменти дистанційного навчання — це програмні продукти, що містять аудіо, відео та цифровий текст і використовуються у цифровому середовищі, тобто дають змогу навчатися без просторово-часових обмежень через мережу Інтернет.

Незалежно від того, чи перебуває викладач у стінах аудиторії, чи під'єднується віддалено, він завжди може отримати доступ до програм, необхідних для навчання та залучення здобувачів, за допомогою Microsoft 365, до якого входять Word, Excel, PowerPoint, Outlook, OneNote, Microsoft Teams, Onedrive тощо, які суттєво підвищують продуктивність освітнього процесу.

Корпорація Microsoft є лідером у галузі продуктивного програмного забезпечення. Windows та Office працюють на бізнес-машинах від 1980-х рр. і

є головними гравцями на ринку програмного забезпечення. За даними The Verge [3], у світі використовується понад 1 млрд комп'ютерів із Windows. Microsoft 365 Education було розроблено, щоб максимізувати три ключові сфери навчання: креативність, командну роботу та безпеку. У Microsoft 365 Education додано функції безпеки бізнес-процесів Microsoft, що дає IT-менеджерам університетів контроль над даними учасників, захищає особистість здобувачів та їхні персональні дані.

За інформацією порталу Smart, "Microsoft створює різноманітні продукти для реалізації різноманітних задач. Проте ключова концепція — зібрати в одному місці всі опції: поділитись документом, отримати оцінку, поспілкуватися в чаті тощо. Саме таку можливість надає інтеграція SharePoint з Teams, що перетворює SharePoint на систему обліку знань, а Teams — на майданчик для комунікації всередині учбового закладу з новинами, актуальними завданнями та розкладом" [17].

Альтернативою для дистанційного навчання є інструменти від корпорації Google, як-от Google Classroom, Google Meet, Google Forms, Google Calendar, Google Docs, Google Drive, Google Slides, Google Sheets, Google Jamboard, Google Sites тощо. Мета Google — організувати інформацію, зробивши її доступною та зручною для використання. Крім традиційного пошуку, Google пропонує низку сервісів та інструментів для різних потреб, зокрема й освітніх. Більшість із них — вебдодатки, що вимагають від користувача тільки наявності браузера, в якому вони працюють, та під'єднання до інтернету [18]. Це дає змогу використовувати дані в будь-якій точці планети й не бути прив'язаним до одного комп'ютера.

Продукт Google Classroom створено спеціально для електронного навчання. Хоча він використовує елементи пакета бізнес-продуктивно сті G Suite, проте є окремою освітньою платформою. Сервіс більше придатний для шкіл, оскільки якнайкраще відповідає їхнім потребам: простіший інтерфейс полегшує сприйняття матеріалу дітьми молодшого віку, а можливість гуртової купівлі Chromebook за нижчою ціною є вигідним рішенням для шкіл з меншим бюджетом. Університети зазвичай надають перевагу Microsoft 365 Education, оскільки пакет Office 365 — програмне забезпечення, з яким більшість здобувачів стикатимуться на робочих місцях. З огляду на понад 400 млн активних користувачів Microsoft щомісяця, ймовірно, що учням також до-

ведеться опанувати пакет Office, щоб успішно виконувати майбутні функції.

Microsoft 365 пропонує інструменти, подібні до інструментів корпорації Google (табл. 1).

Через зручність у використанні та наявність різноманітних функцій програмне забезпечення

Microsoft 365 найефективніше підходить для великих закладів освіти. Однак для невеликих ЗВО зручнішим буде використання сервісу Google, оскільки він не потребує великої кількості налаштувань від викладача та є інтуїтивно зрозумілим.

Таблиця 1

Інструменти Microsoft і Google

Функція	Сценарій	Інструмент Google	Інструмент Microsoft
Електронна пошта	Надсилання електронних листів здобувачам, викладачам і співробітникам, а також контактам поза межами закладу	Gmail	Outlook
Контакти	Зберігання електронних адрес, номерів телефонів та іншої інформації	Google Contacts	Outlook
Контент	Створення порталів чи сайтів та управління контентом і файлами	Google Sites	SharePoint
Планування	Встановлення нагадувань, створення графіків, термінів виконання та організація зустрічей	Google Calendar	Outlook
Документи	Створення та редагування документів	Google Docs	Word
Хмарне сховище	Зберігання файлів у хмарі, поширення файлів і спільна робота над ними	Google Drive	OneDrive
Електронні таблиці	Створення та редагування електронних таблиць	Google Sheets	Excel
Презентації	Створення та редагування презентацій	Google Slides	PowerPoint
Відеоконференції	Спілкування з учасниками в команді, робота над спільними файлами, планування віртуальних зустрічей і створення відеочатів	Google Meet	Microsoft Teams
Опитування	Створення опитувань та отримання відгуків	Google Forms	Forms
Конспектування	Створення нотаток	Google Keep	OneNote

Висновки. Попри раптовий початок військової агресії, заклади вищої освіти швидко відновили освітній процес за допомогою сучасних сервісів онлайн-комунікації та інформаційних технологій. Як і за часів карантину через пандемію COVID-19, дистанційна освіта складалася із синхронної та асинхронної частин, пов'язаних через організаційний складник. Проте активні бойові дії та повітряні тривоги спри-

чинили додаткові перешкоди: проблеми з безпекою під час навчання, емоційний стан здобувачів і викладачів, нестабільний інтернет і відключення електроенергії. За будь-яких умов навчальний процес в Україні має тривати й бути ефективним, тому освітяни шукають нові форми та методи, що допоможуть зберегти якість вітчизняної освіти й зробити її більш гнучкою та доступною.

Список бібліографічних посилань

1. Altbach P. G., Reisberg L., Rumbley L. E. Trends in Global Higher Education: Tracking an Academic Revolution. Brill, 2019. P. 321.
2. Kurapov A., Pavlenko V., Drozdov A., Bezliudna V., Reznik A., Isralowitz R. Toward an Understanding of the Russian-Ukrainian War Impact on University Students and Personnel. *Taylor & Francis*. URL: <https://doi.org/10.1080/15325024.2022.2084838> (дата звернення: 11.04.2023).
3. Apple reveals Windows 10 is four times more popular than the Mac. *The Verge*. URL: <https://www.theverge.com/2017/4/4/15176766/apple-microsoft-windows-10-vs-mac-users-figures-stats> (дата звернення: 10.06.2023)

4. Arora A. K., Srinivasan R. Impact of Pandemic COVID-19 on the Teaching — Learning Process: A Study of Higher Education Teachers. *Prabandhan: Indian Journal of Management*. 2020. Vol. 13, no. 4. P. 43. URL: <https://doi.org/10.17010/pijom/2020/v13i4/151825> (дата звернення: 09.06.2023).
5. Howie G., Tauchert A. Gender, teaching and research in higher education: Challenges for the 21st century. *Routledge*. 2019. P. 278.
6. Lee J. J., Haupt J. P. Scientific globalism during a global crisis: research collaboration and open access publications on COVID-19. *Higher Education*. 2020. URL: <https://doi.org/10.1007/s10734-020-00589-0> (дата звернення: 09.04.2023).
7. Toquero C. M. Challenges and Opportunities for Higher Education amid the COVID-19 Pandemic: The Philippine Context. *Pedagogical Research*. 2020. Vol. 5, no. 4. P. 63. URL: <https://doi.org/10.29333/pr/7947> (дата звернення: 09.04.2023).
8. Биков В. Ю. Дистанційне навчання. *Енциклопедія освіти України*. Київ : Юрінком Інтер, 2008. С. 191—193.
9. Борсуковська А. В., Яворська Ю. Л. Особливості реалізації освітнього процесу в умовах воєнного стану в Україні. *Прикладні аспекти сучасних міждисциплінарних досліджень : матеріали I Міжнародної науково-практичної конференції, м. Вінниця, 18 листопада 2022 року / Донецький національний університет імені Василя Стуса*, 2022. С. 354.
10. Історія розвитку дистанційної освіти. *RATEГ/Сила єдності*. URL: https://www.rateg.org.ua/istoriya-razvitiya-distantcionnogo-obrazovaniya/#pll_switcher (дата звернення: 11.04.2023).
11. Кухаренко В. М. Про систему дистанційного навчання у відкритому дистанційному курсі. *Інформаційні технології в освіті*. 2012. Вип. 11. С. 32—42. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/itvo_2012_11_6 (дата звернення: 09.06.2023).
12. Лондар Л. П. Щодо забезпечення дистанційного навчання в Україні в умовах війни. *Освіта України в умовах воєнного стану: управління, цифровізація, євроінтеграційні аспекти" : збірник тез доповідей IV Міжнародної науково-практичної конференції (25 жовтня 2022 року, м. Київ)*. Київ : ДНУ "Інститут освітньої аналітики", 2022. 360 с. URL: https://iea.gov.ua/wp-content/uploads/2022/12/book-of-abstracts_ssi-iea_2022.pdf (дата звернення: 11.06.2023).
13. Освіта і війна в Україні (24 лютого — 1 квітня 2022). *Cedos*. URL: https://cedos.org.ua/researches/osvita-i-vijna-v-ukrayini-24-lyutogo-1-kvitnya-2022/#visa_osvita (дата звернення: 09.06.2023).
14. Про затвердження Програми розвитку системи дистанційного навчання на 2004—2006 роки : Постанова КМУ від 23.09.2003 № 1494. *Верховна рада України*. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1494-2003-%D0%BF#Text> (дата звернення: 10.06.2023).
15. Ручинська Н. С. Теоретико-методологічні підходи до підготовки бакалаврів в умовах поєднання очної і дистанційної форм навчання. *Науковий вісник Миколаївського національного університету імені В. О. Сухомлинського. Педагогічні науки*. 2017. № 4. С. 461—465. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/Nvmdup_2017_4_89 (дата звернення: 09.06.2023).
16. Чеботарьова Д. В. Аналіз програмного та інфокомунікаційного забезпечення освітнього процесу. *Проблеми інформатизації : матеріали дев'ятої Міжнародної науково-технічної конференції, м. Харків, 18—19 листопада 2021 р.* Харків, 2021. Том 1. С. 10.
17. Як побудувати онлайн-освіту з нуля. Можливості SharePoint. *Smart*. URL: <https://www.smart-it.com/uk/2020/08/sharepoint/> (дата звернення: 10.06.2023).
18. Букач А. В. Сервіси Google у професійній діяльності педагогічного працівника. URL: https://docs.google.com/document/d/1kfyZWoXpX_WY16jaiiiKUPDFWTO3pueBsmKNmFJZ-UU/edit.

Valeriia Vasylenko,

PhD in Social Communication,

*Senior Lecturer of the Department of Management Information Systems
of Vasyl' Stus Donetsk National University, Vinnystia*

Anastasia Borsukovska,

Student of Vasyl' Stus Donetsk National University, Vinnystia

Yulia Yavorska,

Student of Vasyl' Stus Donetsk National University, Vinnystia

Peculiarities of the use of distance learning tools in institutions of higher education during martial law

The rapid development of distance education is due primarily to the emergence of fundamentally new conditions for working with information thanks to the opportunities provided by new information technologies. The technology of the educational field allows you to acquire knowledge at a distance from the educational institution, and this is becoming the norm. Thanks to new technologies, learning and teaching methods are no longer limited by space and time. Modernity offers great flexibility in when, where and how to acquire knowledge, offering unique learning opportunities to acquirers. Distance learning is one of the fastest growing areas of education, and its noticeable impact

on all education delivery systems has greatly helped the development of information technology. To meet the needs of a changing world, the future of distance learning must be accessible in time, without geographical barriers, competitively priced/valued and learner oriented. With the beginning of a full-scale war, higher education in Ukraine faced a difficult question — how to organize an effective educational process in such conditions? The experience of previous years came in handy for the organization of distance learning as the only possible form of education during the war. Today it is already possible to draw preliminary conclusions about its application. The implementation of distance education during the pandemic made it possible to see both negative and positive features of using this form of education. The acquired knowledge helped Ukrainian educators to organize the educational process quickly and efficiently in the conditions of war.

The article examines the peculiarities of the use of distance learning tools in institutions of higher education during military operations in Ukraine. The chronology of events and problems faced by Ukrainian education, starting from February 24, 2022, is highlighted. The importance of distance education in the current conditions is emphasized, as thanks to it, higher education institutions were able to restore a high-quality educational process. Distance learning tools are defined as software products that teachers use in a digital environment that includes audio, video, and digital text. This work is about the best tools specially designed for online learning and without which distance education seems impossible now.

Keywords: distance learning tools; martial law; educational process; institution of higher education

References

1. Altbach P. G., Reisberg L. & Rumbley L. E. (2019). Trends in Global Higher Education: Tracking an Academic Revolution. Brill, 321.
2. Kurapov A., Pavlenko V., Drozdov A., Bezliudna V., Reznik A. & Isralowitz R. (2022). Toward an Understanding of the Russian-Ukrainian War Impact on University Students and Personnel. *Taylor & Francis*. Available at: <https://doi.org/10.1080/15325024.2022.2084838>.
3. Apple reveals Windows 10 is four times more popular than the Mac. (2017). *The Verge*. Available at: <https://www.theverge.com/2017/4/4/15176766/apple-microsoft-windows-10-vs-mac-users-figures-stats> (accessed: 10.06.2023).
4. Arora A. K. & Srinivasan R. (2020). Impact of Pandemic COVID-19 on the Teaching — Learning Process: A Study of Higher Education Teachers. *Prabandhan: Indian Journal of Management*, 13 (4), p. 43. Available at: <https://doi.org/10.17010/pijom/2020/v13i4/151825> (accessed: 09.06.2023).
5. Howie G., Tauchert A. (2019). Gender, teaching and research in higher education: Challenges for the 21st century. *Routledge*, p. 278.
6. Lee J. J. & Haupt J. P. (2020) Scientific globalism during a global crisis: research collaboration and open access publications on COVID-19. *Higher Education*. Available at: <https://doi.org/10.1007/s10734-020-00589-0> (accessed: 09.04.2023).
7. Toquero C. M. (2020). Challenges and Opportunities for Higher Education amid the COVID-19 Pandemic: The Philippine Context. *Pedagogical Research*, 5 (4), p. 63. Available at: <https://doi.org/10.29333/pr/7947> (accessed: 09.04.2023).
8. Bykov V. Yu. (2008). Dystantsiyne navchannya. *Encyclopedia of Education of Ukraine*, pp. 191—193.
9. Borsukovska A. V. & Yavorska Yu. L. (2022). Osoblyvosti realizatsiyi osvitynoho protsesu v umovakh voyennoho stanu v Ukraini. *Prikladni aspekti suchasni mizhdisciplinarnih doslidzhen : materialy I Mizhnarodnoyi naukovopraktichnoyi konferenciyi*, m. Vinnicya, 18 listopada 2022 roku, p. 354.
10. History of distance education development. *RATEG/Sila yednosti*. Available at: https://www.rateg.org.ua/istoriya-razvitiya-distantsionnogo-obrazovaniya/#pll_switcher (accessed: 11.04.2023).
11. Kuharenko V. M. (2012). Pro systemu dystantsiynoho navchannya u vidkrytomu dystantsiynomu kursi. *Informacijni tehnologiyi v osviti*, 11, pp. 32—42. Available at: http://nbuv.gov.ua/UJRN/itvo_2012_11_6 (accessed: 09.06.2023).
12. Londar L. P. (2022). Shchodo zabezpechennya dystantsiynoho navchannya v Ukraini v umovakh viyny. *Osvita Ukraini v umovah voyennogo stanu: upravlinnya, cifrovizaciya, yevrointegracijni aspekti" : zbirnik tez dopovidej IV Mizhnarodnoyi naukovopraktichnoyi konferenciyi (25 zhovtnya 2022 roku, m. Kyiv)*. Kyiv: DNU Institute of Educational Analytics. Available at: https://iea.gov.ua/wp-content/uploads/2022/12/book-of-abstracts_ssi-iea_2022.pdf (accessed: 11.06.2023).
13. Education and war in Ukraine (February 24 — April 1, 2022). *Cedos*. Available at: https://cedos.org.ua/researches/osvita-i-vijna-v-ukrayini-24-lyutogo-1-kvitnya-2022/#visa_osvita (accessed: 09.06.2023).
14. Pro zatverdzhennya Programi rozvitku sistemi distancijnogo navchannya na 2004—2006 roki : Postanova KMU vid 23.09.2003 № 1494. *Verhovna rada Ukraini*. Available at: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1494-2003-%D0%BF#Text> (data zvernennya: 10.06.2023).

15. Ruchynska N. S. (2017). Teoretyko-metodolohichni pidkhody do pidhotovky bakalavriv v umovakh poyednannya ochnoyi i dystantsiynoyi form navchannya. *Naukoviy visnik Mikolayivskogo nacionalnogo universitetu imeni V. O. Suhomlinskogo. Pedagogichni nauki*, 4, pp. 461—465. Available at: http://nbuv.gov.ua/UJRN/Nvmdup_2017_4_89 (accessed: 09.06.2023).
16. Chebotaryova D. V. (2021). Analiz prohramnoho ta infokomunikatsiynoho zabezpechennya osvityho protsesu *Problemi informatizaciyi : materialy dev'yatoyi Mizhnarodnoyi naukovy-tehnichnoyi konferenciyi, m. Harkiv, 18—19 listopada 2021 r.*, 1, p. 10.
17. How to build online education from scratch. SharePoint capabilities. (2020). *Smart*. Available at: <https://www.smart-it.com/uk/2020/08/sharepoint/> (accessed: 10.06.2023).
18. Bukach A. V. (2023). Servisi Google u profesijnij diyalnosti pedagogichnogo pracivnika. URL: https://docs.google.com/document/d/1kfyZWoxpX_WY16jaiiiKUPDFWTO3pueBsmKNmFJZ-UU/edit.

Надійшла до редакції 18 липня 2023 року

ІНФОРМАЦІЙНА ДІЯЛЬНІСТЬ

УДК 378:002.1]:[316.77-049.5:004.056.52:]-057.86](477)(045)
DOI: 10.36273/2076-9555.2023.7(324).23-29

Оксана Матвієнко,

докторка педагогічних наук,
кандидатка технічних наук,

професорка кафедри інформаційних технологій

Київського національного університету культури і мистецтв,

e-mail: oxmix2017@gmail.com

ORCID: <https://orcid.org/0000-0001-5772-848X>

Михайло Цивін,

кандидат технічних наук, доцент, професор кафедри дизайну

Міжрегіональної академії управління персоналом,

e-mail: tsyvin2012@gmail.com

ORCID: <https://orcid.org/0000-0003-0312-5805>

Інформаційна безпека та документознавча освіта: фахівці із захисту інформації з обмеженим доступом

У статті обґрунтовано потребу підготовки документознавців як фахівців із захисту інформації з обмеженим доступом.

Виявлено суперечності, що актуалізують введення такої спеціалізації в документознавчій освіті.

Наголошено, що вимоги до діяльності фахівця з організації захисту секретної інформації з боку організації, які працюють у сфері національної безпеки держави, зумовлюють доцільність виокремлення спеціалізації документознавчо-управлінського профілю у цій сфері.

З'ясовано, що зміст діяльності документознавця як фахівця із захисту інформації з обмеженим доступом перебуває в межах комплексів функціональної спеціалізації: документно-інформаційні ресурси — цифрові технології — управління інформаційною безпекою — комунікації.

Наголошено, що фундаментальні знання в галузі документно-інформаційної діяльності та документознавчої науки для спеціалізації у сфері захисту інформації з обмеженим доступом, мають бути не тільки формально доповнені переліком відповідних дисциплін, які стосуються конфіденційної інформації та секретного діловодства. "Входження" майбутнього фахівця у сферу знань інформаційної безпеки, у тому числі на рівні національної безпеки, має супроводжуватися відповідним набором навчальних дисциплін, які б на необхідному та достатньому рівні допомогли сформуванню у студента уявлення про майбутню діяльність.

Зроблено висновки щодо потреби розвитку науково-педагогічної школи підготовки документознавця як фахівця із захисту інформації з обмеженим доступом. Інституціалізація предметного поля системи їх підготовки потребує, з наукового й методичного поглядів, активного залучення представників науково-педагогічних шкіл у сфері інформаційної безпеки, а також практиків освітньої діяльності в галузі інформаційної безпеки та захисту інформації, зокрема й у системі національної безпеки, у періоди надзвичайних ситуацій та особливого правового режиму воєнного стану, побудови й вдосконалення технології захищеного документообігу.

Ключові слова: документознавча освіта; інформаційна безпека; інформація з обмеженим доступом; компетентності документознавця

Постановка проблеми. Полікомпонентна діяльність у сфері інформаційної безпеки потребує розвитку міждисциплінарних зв'язків і багатовимірної функціональної координації дій задля ефективного досягнення цілей.

Поміж багатьох визначень інформаційної безпеки, що окреслюють її сутність у різних аспектах, приймемо запропоноване Microsoft: "Інформаційна безпека (InfoSec) — це набір процедур та інструментів, які забезпечують всебічний захист конфіденційної корпоративної інформації від неправомірного використання, несанкціонованого доступу, псування або знищення" [1]. Організації формують політику інформаційної безпеки як набір правил, обмежень і рекомендацій, що регламентують порядок їх інформаційної діяльності.

Архітектура системи інформаційної безпеки організації, окрім компонентів, які забезпечують технічний захист інформації (документації), що циркулює інформаційною системою, потребує адекватної захищеності й перебігу "традиційних" процесів керування документами.

Специфіка дотримання інформаційної безпеки в усіх сферах діяльності зумовлює актуальність документознавчого контексту роботи та актуалізує спеціалізацію документознавців як фахівців з організації захисту інформації з обмеженим доступом за спеціальністю "Інформаційна, бібліотечна та архівна справа".

Предметна підготовка фахівців зі спеціалізацією в галузі захисту інформації наразі є прерогативою спеціальностей, спрямованих на техніко-технологічні проблеми захисту інформації, сферу національної безпеки, предметне поле управління й адміністрування. В освітньому полі наявні освітньо-професійні програми (ОПП) за галузями знань: "Інформаційні технології", спеціальність "Кібербезпека" [13]; "Управління та адміністрування", спеціальність "Менеджмент" [14].

Водночас очевидною є лакуна у сфері освітньої діяльності з предметної підготовки профільного фахівця-документознавця з організації захисту інформації з обмеженим доступом. Актуальність введення спеціалізації зумовлено низкою суперечностей між:

— наявністю режимно-секретних органів у міністерствах, відомствах, місцевих органах державної виконавчої влади, виконкомах рад, на підприємствах, в установах та організаціях і браком фахівців зі спеціальною документознавчою підготовкою для організації захисту інформації з обмеженим доступом;

— документальною сутністю діяльності режимно-секретних підрозділів і невідображеністю в педагогічній теорії специфіки підготовки документознавців для роботи з інформацією з обмеженим доступом.

Отже, актуальним є обґрунтування доцільності розроблення освітньої програми підготовки документознавця — фахівця з організації захисту інформації з обмеженим доступом та її теоретико-методологічної відповідності спеціальності "Інформаційна, бібліотечна та архівна справа".

Аналіз досліджень і публікацій. Питання підготовки фахівців з інформаційної та кібербезпеки предметно репрезентовано в науковому дискурсі.

Сучасні уявлення про ефективний розвиток системи підготовки фахівців у сфері кібербезпеки, успішно апробованої не тільки у США, а й у багатьох європейських країнах світу, викладено в дослідженні О. Євсюкової [7].

Вивчаючи міжнародний досвід підготовки фахівців з інформаційної безпеки, В. Уманець і Н. Касьянчук акцентують насамперед на підготовці фахівців технічного профілю для цієї сфери, наводять дисципліни професійного спрямування, які мають техніко-технологічне наповнення [15].

Ю. Грицюк і В. Фріман визначають складники можливої структури системи підготовки фахівців з інформаційної безпеки й виділяють напрям підготовки фахівців із виявлення та нейтралізації інформаційно-технічних загроз інформаційній сфері машинно-технічних систем, іншим об'єктам інформаційної інфраструктури країни [2].

У змісті предметної підготовки фахівців техніко-технологічного профілю із захисту інформації наявна освітня компонента, що репрезентує документознавчий складник [4] або ж документознавча тематика є складником змісту інших навчальних дисциплін [12].

Автори проаналізованих статей і більшості інших досліджень у цьому дискурсі окреслюють лише один з елементів системної діяльності із захисту інформації з обмеженим доступом — безпеку інформаційно-комунікаційних технологій і технічний захист інформації. Однак діяльність із підтримання інформаційної безпеки організації, зокрема захисту інформації з обмеженим доступом, потребує окремої уваги до підготовки фахівця, який безпосередньо працює у предметному полі проблем і завдань документування й функціонування управлінської інформації.

Метою дослідження є обґрунтування потреби підготовки документознавців як фахівців із захисту інформації з обмеженим доступом.

Виклад основного матеріалу дослідження. Керування документами (records management) — це сфера керування, відповідальна за ефективний та систематичний контроль за створенням, отриманням, збереженням, використанням, добром і передаванням документів для подальшого зберігання або знищення, зокрема процесами введення документів у систему й збереження доказів та інформації, зафіксованих у формі документів, про ділову активність та операції [5].

Керування документами організації перебуває в межах системи *управління якістю*. У контексті забезпечення захисту інформації з обмеженим доступом доцільно згадати Національний стандарт України ДСТУ ISO 9001:2015 (ISO 9001:2015, IDT) "Системи управління якістю. Вимоги" [11].

Стандарт оперує терміном "компетентність" стосовно *діяльності організації* та регламентує її обов'язки, зокрема: а) визначати необхідну компетентність осіб, які під її контролем виконують роботу, що впливає на дієвість і результативність системи управління якістю; б) забезпечувати впевненість у тому, що компетентність цих осіб ґрунтується на належних освіті, професійній підготовленості чи досвіді; в) там, де застосовно, вживати заходів для набуття необхідної компетентності та оцінювати результативність ужитих заходів; г) зберігати належну задокументовану інформацію як доказ компетентності.

Задокументовану інформацію, якої потребує система управління якістю, необхідно контролювати для забезпечення її адекватної захищеності (наприклад, від втрати конфіденційності чи цілісності, неналежного використання).

Очевидно, що для забезпечення компетентності організації в галузі задокументованої інформації, зокрема тієї її частини, що стосується спеціальної регламентації доступу, об'єктивно потрібна компетентність — і загальна, і спеціальна — фахівців, які здійснюють таку діяльність. Цю компетентність може забезпечити предметна документознавча освіта.

Задокументована інформація системи управління є складником *документаційного забезпечення управління*. Цей термін не має загальноприйнятого визначення й узагальнено розуміється як процеси документування та організації роботи з документами:

— *документування*: складання та оформлення документної інформації на різних носіях за встановленими правилами;

— *організація роботи з документами*: організація документообігу, зберігання та викорис-

тання документів у поточній діяльності підприємства, організації, установи.

У дослідницькому полі увагу зосереджено на особливостях роботи з документами, що містять комерційну таємницю підприємства [8], специфіці військової документації, яка є надскладною багаторівневою системою, становить державну таємницю, а отже мало досліджена [10].

Актуальними, з теоретико-методологічного та практичного поглядів, є проблеми організації роботи з документами у воєнний час. Зокрема, у праці С. Дубової окреслено пріоритети у сфері вдосконалення навчальних програм для профільних фахівців із документаційного забезпечення державних установ під час війни [6]. Дослідниця зосереджує увагу на можливих критичних ситуаціях, пов'язаних з опрацюванням і швидким убезпеченням персональних даних громадян у надзвичайних умовах, порядком евакуації критично важливих документів і функціонуванням документообігу установи в період особливого правового режиму.

Понад 20 років у Київському національному університеті культури і мистецтв, у межах всіх структурних і термінологічних змін освітніх програм документознавчого профілю, здійснюється підготовка за спеціалізацією "Документознавство, менеджмент органів державної влади та місцевого самоврядування". Виокремлення спеціалізації "Документознавець, фахівець з організації захисту інформації з обмеженим доступом" для діяльності у сфері управління інформаційною безпекою підприємств та організацій у предметній області "Інформаційні та документні системи установ" актуалізується вимогою часу та специфічними завданнями професійної діяльності згідно з вимогами режиму секретності.

Метою пропонованої освітньої програми є формування комплексних знань, набуття компетентностей, умінь і навичок з організації та управління документно-інформаційними системами організацій і підрозділів, що провадять діяльність, пов'язану із захистом інформації з обмеженим доступом.

Виокремлення спеціалізації документознавців у сфері організації захисту інформації з обмеженим доступом зумовлено як потребою підприємств і організацій у такій формі професійної діяльності, так і актуальністю питань інформаційної безпеки в Україні загалом. Наявність режимно-секретних органів на підприємствах та в установах різної форми власності актуалізує такий напрям підготовки та формує потреби державного й приватного секторів України у фахівців з широкого кола питань інформаційної безпеки [9].

Зміст діяльності документознавця як фахівця із захисту інформації з обмеженим доступом перебуває в межах комплексів функціональної спеціалізації: *документно-інформаційні ресурси — цифрові технології — управління інформаційною безпекою — комунікації*.

Організації, що працюють у сфері національної безпеки держави, з метою забезпечення єдності кваліфікаційних вимог щодо певних посад, створення належної правової основи для розроблення посадових інструкцій у галузі захисту секретної інформації, готують відповідні відомчі документи [3], що, зокрема, стосуються фахівців документознавчо-управлінського профілю із захисту інформації. До прикладу наведемо фрагмент посадової інструкції *Старшого інспектора з організації захисту секретної інформації (секретне діловодство)*, що має виражений документально-організаційний та управлінський характер діяльності:

— організовує роботу, пов'язану з веденням секретного діловодства сфери безпеки й розвитку державної системи урядового зв'язку та національної системи конфіденційного зв'язку, відповідно до чинного законодавства й установленого регламенту;

— здійснює контроль за виконанням вимог, інструкцій, положень, правил, наказів і вказівок щодо ведення секретного діловодства;

— контролює виконання вимог законодавства щодо надання доступу виконавцям до матеріальних носіїв секретної інформації, а також ключів від них, печаток і штампів, металевих або мастикових печаток з особистими обліковими номерами особового складу, які мають допуск до державної таємниці;

— керує роботою, що полягає у прийманні, оформленні та веденні обліку секретних документів та інших носіїв секретної інформації;

— здійснює систематичний контроль за термінами виконання секретних документів та їх правильним оформленням;

— контролює доступ виконавців до секретних документів і матеріалів згідно з чинною системою допуску;

— здійснює перевірку наявності секретних документів і матеріалів згідно з чинним законодавством та нормативними документами;

— забезпечує друкування й тиражування секретних документів та оформлює витяги з них;

— проводить інструктажі особового складу щодо захисту секретної інформації та виконання вимог порядку здійснення секретного діловодства;

— бере участь у знищенні секретної інформації згідно з прийнятим порядком.

Окреслені у цьому документі вимоги до діяльності фахівця з *організації захисту секретної інформації*, а також наведені на сайтах органів державної влади всіх рівнів відповідні посадові інструкції, зумовлюють доцільність виокремлення спеціалізації документознавчо-управлінського профілю у цій сфері.

Однак фундаментальні знання в галузі документно-інформаційної діяльності та документознавчої науки для спеціалізації у сфері захисту інформації з обмеженим доступом мають бути не лише формально доповнені переліком відповідних дисциплін, які стосуються конфіденційної інформації, секретного діловодства тощо. Має відбутися "входження" майбутнього фахівця у сферу знань інформаційної безпеки, що повинно супроводжуватися відповідним набором навчальних дисциплін, котрі на необхідному та достатньому рівні сформували б у студента уявлення про майбутню діяльність. До кола таких спеціальних знань має входити розуміння сутності інформаційної безпеки та захисту інформації, їхнього місця в системі національної безпеки, визначення теоретичних, методологічних та організаційних основ забезпечення безпеки інформації, у тому числі й у періоди надзвичайних ситуацій та особливого правового режиму воєнного стану, побудови та вдосконалення технології захищеного документообігу в умовах використання різних носіїв інформації, а також різних засобів, способів і систем опрацювання та зберігання конфіденційних документів.

З огляду на наведені аргументи методологічною основою спеціалізації фахівця за спеціальністю "Інформаційна, бібліотечна та архівна справа" вбачаємо *конвергентно орієнтований підхід*. Він передбачає реалізацію в освітній програмі взаємопроникнення та взаємозв'язку різних предметних галузей, у цьому разі документознавства, інформаційної та кібербезпеки. Такий підхід є методологічно доцільним та евристично плідним для обґрунтування освітньо-професійної програми підготовки документознавця як фахівця із захисту інформації з обмеженим доступом за спеціальністю "Інформаційна, бібліотечна та архівна справа". Формування освітньої програми не викликає теоретико-методологічних суперечностей з погляду зближення з освітніми програмами за іншими спеціальностями, спрямованими на менеджмент інформаційної безпеки, та збіжностей за дисциплінами, наявними в інших освітніх програмах.

У межах спеціалізації в галузі захисту інформації з обмеженим доступом мають бути сформовані компетентності у сфері національної без-

пеки, інформаційної безпеки, захисту інформації. В освітній програмі спеціалізація може бути доповнена, зокрема, такими компетентностями [14]:

— здатність вирішувати спеціалізовані завдання в інтересах забезпечення конфіденційності, цілісності, доступності інформації з обмеженим доступом;

— здатність організовувати діяльність підрозділів режимно-секретних органів (аналогічних за функціями підрозділів), виконувати режимні заходи та спеціальне діловодство на підприємствах, установах, організаціях усіх форм власності, що провадять діяльність, пов'язану із захистом інформації з обмеженим доступом.

Важливим елементом освітнього процесу підготовки фахівця — недостатньо артикульованим, однак, на нашу думку, системотвірним — є науково-педагогічна школа підготовки фахівця певного напрямку.

Базові складники документознавства як науки та проблемні питання педагогічної діяльності в підготовці фахівців-документознавців перебувають у полі зору дослідників і характеризуються наявністю низки дисертаційних досліджень та наукових статей, висновки й результати яких реалізовано в навчальному процесі — і у структурно-змістовому наповненні спеціальності, і з погляду організації підготовки документознавців.

Розвиненою є система формальних і неформальних наукових комунікацій у сфері документознавчої освіти та науки. Однак інституціалізація предметного поля підготовки документознавців для їх спеціалізації в галузі захисту інформації з обмеженим доступом потребує, з наукового й методичного погляду, активного залучення лідерів і представників науково-педагогічних шкіл, а також практиків у сфері інформаційної безпеки, створення атмосфери науко-

вого дискурсу в предметному полі підготовки фахівців (організація фахових конференцій, видання профільних видань, залучення студентів до наукової роботи тощо).

Важливими педагогічними умовами підготовки документознавця є:

— науково-освітня співпраця закладів вищої освіти, які здійснюють підготовку фахівців з інформаційної безпеки, й започаткування науково-педагогічної школи управлінського документознавства в галузі захисту інформації з обмеженим доступом;

— наповнення освітнього процесу відповідною науковою та навчально-методичною літературою.

Висновки. Особливої актуальності в сучасних умовах набуває підготовка фахівців з інформаційної безпеки, зокрема в документознавчому контексті професійної діяльності в режимно-секретних підрозділах.

Предметна підготовка фахівців зі спеціалізацією в галузі захисту інформації наразі є прерогативою спеціальностей, спрямованих на техніко-технологічні проблеми, що залишає поза увагою документаційну сутність діяльності режимно-секретних підрозділів і специфіку підготовки документознавців для роботи з інформацією з обмеженим доступом.

Методологічною основою спеціалізації фахівця за спеціальністю "Інформаційна, бібліотечна та архівна справа" вважаємо конвергентно орієнтований підхід, що передбачає реалізацію в освітній програмі взаємопроникнення та взаємозв'язку різних предметних галузей, у цьому разі документознавства та інформаційної безпеки; також мають бути сформовані компетентності у сфері національної безпеки, інформаційної безпеки, захисту інформації.

Список бібліографічних посилань

1. What is information security (InfoSec)?. Microsoft : вебсайт. URL: <https://www.microsoft.com/en-us/security/business/security-101/what-is-information-security-infosec>.
2. Грицюк Ю. І., Фірман В. Ф. Підготовка фахівців з інформаційної безпеки у навчальних закладах України. Віртуальний університет ЛДУ БЖД : вебсайт. URL: virt.ldubgd.edu.ua.
3. Довідник професійно-кваліфікаційних характеристик типових посад осіб рядового і начальницького складу Державної служби спеціального зв'язку та захисту інформації України : затверджено і введено в дію наказом Адміністрації Державної служби спеціального зв'язку та захисту інформації України від 08.08.2009 № 171. Міністерство праці та соціальної політики України, Державна служба спеціального зв'язку та захисту інформації України. Київ, 2009. 299 с.
4. Документаційне забезпечення робіт із захисту інформації з обмеженим доступом : підручник / С. М. Головань, В. Б. Дудкевич, В. С. Зачепило, Л. Т. Пархуць, В. О. Хорошко, Л. М. Щербак. Львів : Видавництво Львівської політехніки, 2005. 288 с.
5. ДСТУ ISO 30300:2015. Інформація та документація. Системи керування документами. Основні положення і словник термінів (ISO 30300:2011, IDT). [Чинний від 2017–01–01]. Вид. офіц. Київ : УкрНДНЦ, 2017. V, 13 с. (Національний стандарт України).
6. Дубова С. Документаційне забезпечення державних установ під час війни: пріоритети для вдосконалення навчальних програм для профільних фахівців. *Інформація та документ у сучасному науковому дискурсі* :

- матеріали VII Всеукраїнської дистанційної науково-практичної конференції. (Івано-Франківськ, 20 травня 2022 р.). Івано-Франківськ : ІФНТУНГ, 2022. С. 31—35.
7. Євсюкова О. В. Особливості підготовки фахівців у сфері кібербезпеки: сучасні виклики і перспективи. *Державне управління: удосконалення та розвиток*. 2021. № 2. URL: <http://www.dy.nayka.com.ua/?op=1&z=1961>.
  8. Загорецька О. Особливості роботи з документами, що містять комерційну таємницю підприємства. *Довідник кадровика*. 2011. № 9. С. 40—46.
  9. Коншин О. В. Актуальні питання підготовки фахівців у галузі інформаційної безпеки. *Актуальні проблеми управління інформаційною безпекою держави* : зб. матер. наук.-практ. конф. (Київ, 18 березня 2016 року) : у 2 ч. Ч. 2. Київ : Нац. акад. СБУ, 2016. С. 38—41.
  10. Лугова Т., Корольчук Н. Склад та особливості військової документації в контексті галузевого документознавства. *Актуальні питання документознавства та інформ. діяльності: теорії та інновації* : матеріали III Міжнарод. наук.-практ. конф. студентів, аспірантів та молодих науковців, м. Одеса, 23—24 березня 2017 р. Дніпропетровськ, 2017. С. 70—73.
  11. ДСТУ ISO 9001:2015 (ISO 9001:2015, IDT). Системи управління якістю. Вимоги. Київ : ДП "УкрНДНЦ", 2016. 22 с. (Національний стандарт України).
  12. Організація охорони державної таємниці в Україні : навч. посіб. / А. М. Супруненко, І. І. Башта, А. М. Лисеюк, К. С. Свіріна ; Університет державної фіскальної служби України. Ірпінь : УДФСУ, 2020. 370 с.
  13. Освітньо-професійна програма "Кібербезпека". Другий (магістерський) рівень вищої освіти. Галузь знань 12 Інформаційні технології. Спеціальність 125 Кібербезпека. Одеса, 2022. 19 с.
  14. Освітньо-професійна програма "Менеджмент захисту інформації з обмеженим доступом" першого (бакалаврського) рівня вищої освіти за спеціальністю 073 "Менеджмент" галузі знань 07 "Управління та адміністрування". URL: http://academy.ssu.gov.ua/upload/file/opp_mz_oz_bakalavr_2.pdf.
  15. Уманець В. О., Касянчук Н. В. Аналіз міжнародного досвіду при підготовці майбутніх фахівців з інформаційної безпеки. *Відкрите освітнє е-середовище сучасного університету*. 2019. № 7. С. 110—118.

Oksana Matvienko,

*Doctor of Pedagogical Sciences, Professor,
Kyiv National University of Culture and Art*

Mykhailo Tsyvin,

*PhD in Technical Sciences, Associate Professor,
International Academy of Personnel Management*

Information security and documentation education: specialists in protection of information with restricted access

The article substantiates the necessity of training document experts as specialists in the protection of information with limited access.

Contradictions have been identified that actualize the introduction of such specialization in document studies education.

It is emphasized that the requirements for the activity of a specialist in the organization of the protection of classified information, put forward by organizations working in the field of national security of the state, highlight the feasibility of highlighting the specialization of the document science and management profile in this field.

It was found that the content of the activity of a document expert, as a specialist in the protection of information with limited access, is within the limits of functional specialization complexes: document and information resources — digital technologies — information security management — communications.

It is emphasized that the fundamental knowledge in the field of document and information activities and document science for specialization in the field of information protection with limited access should not only be formally supplemented with a list of relevant disciplines related to confidential information and secret record keeping. "Entry" of the future specialist in the field of knowledge of information, including at the level of national security, should be accompanied by an appropriate set of educational disciplines, which would form a student's idea of the future field of activity at the necessary and sufficient level.

Conclusions were made regarding the need for the development of a scientific and pedagogical school for the training of a document expert as a specialist in the protection of information with limited access, and the institutionalization of the subject field of their training requires, from a scientific and methodical point of view, the active involvement of representatives of scientific and pedagogical schools in the field of information security in the system of such training, as well as practitioners of educational activities in the field of information security and information protection, including in the national security system, in periods of emergency situations and a special legal regime of martial law, construction and improvement of secure document circulation technology.

Keywords: *documentary education; information security; information with limited access; competences of a documentarian*

References

1. What is information security (InfoSec)?. (2023). *Microsoft*. Available at: <https://www.microsoft.com/en-us/security/business/security-101/what-is-information-security-infosec>.
2. Ghrycjuk Ju. I. & Firman V. F. (2023). Pidgotovka fakhivciv z informacijnoji bezpeky u navchalnykh zakladakh Ukraini. *Virtualnij universitet LDU BZhd*. Available at: virt.ldubgd.edu.ua
3. *Dovidnyk profesijno-kvalifikacijnykh kharakterystyk typovykh posad osib rjadovogho i nachalnjnyckogho skladu Derzhavnoji sluzhby specialnogho зв'язку та захисту інформації України* : zatverdzheno i vvedeno v diju nakazom Administraciji Derzhavnoji sluzhby specialnogho зв'язку та захисту інформації України vid 08.08.2009 № 171. (2009). Kyiv.
4. Gholovanj S. M., Dudykevych V. B., Zachepylo V. S., Parkhucj L. T., Khoroshko V. O. & Shherbak L. M. (2005). *Dokumentacijne zabezpechennja robit iz захисту інформації z обмеженим доступом* : pidruchnyk. Lviv: Vydavnytvo Ljvivskojji politekhniki.
5. UkrNDNC, 2017. *DSTU ISO 30300:2015. Informaciya ta dokumentaciya. Sistemi keruvannya dokumentami. Osnovni polozhennya i slovník terminiv (ISO 30300:2011, IDT)*. Kyiv: UkrNDNC.
6. Dubova S. (2022). Dokumentacijne zabezpechennja derzhavnykh ustanov pid chas vijny: priorytety dlja vdoskonalennja navchalnykh program dlja profilnykh fakhivciv. *Informaciya ta dokument u suchasnomu naukovomu dyskursi* : materialy VII Vseukrajinskoji dystancijnoji naukovo-praktyčnoji konferenciji. (Ivano-Frankivsjk, 20 travnja 2022 r.). Ivano-Frankivsjk: IFNTUNGh, pp. 31—35.
7. Evsyukova O. (2021). Features of training of specialists in the field of cyber security: current challenges and prospects. *Derzhavne upravlinnja: udoskonalennya ta rozvytok*, 2. Available at: <http://www.dy.nayka.com.ua>.
8. Zagorecjkja O. (2011). Osoblyvosti roboty z dokumentamy, shho mistjatj komercijnu tajemnycu pidpryjemstva. *Dovidnyk kadrovyka*, 9, pp. 40—46.
9. Konshyn O. V. (2016). Aktualjni pytannja pidgotovky fakhivciv u ghaluzi informacijnoji bezpeky. *Aktualjni problemy upravlinnja informacijnoju bezpekoju derzhavy* : zb. mater. nauk.-prakt. konf. (Kyiv, 18 bereznja 2016 roku) : u 2 ch. Ch. 2. Kyiv: Nac. akad. SBU, pp. 38—41.
10. Lughova T. & Koroljchuk N. (2017). Sklad ta osoblyvosti vijsjkovoji dokumentaciji v konteksti ghaluzevogho dokumentoznavstva. *Aktualjni pytannja dokumentoznavstva ta inform. dijajnosti: teoriji ta innovaciji* : materialy III Mizhnarod. nauk.-prakt. konf. studentiv, aspirantiv ta molodykh naukovciv, m. Odesa, 23—24 bereznja 2017 r. Dnipropetrovsk, pp. 70—73.
11. DP "UkrNDNC", 2016. *DSTU ISO 9001:2015. (ISO 9001:2015, IDT). Systemy upravlinnja jakistju. Vymogy*. Kyiv: DP "UkrNDNC".
12. Suprunenko A. M., Bashta I. I., Lysejuk A. M. & Svirina K. S. (2020). *Orghanizacija okhorony derzhavnoji tajemnyci v Ukraini* : navch. posib. Irpin: UDFSU.
13. *Osvitnjo-profesijna prohrama "Kiberbezpeka". Drughyj (maghisterskyj) rivenj vyshhoji osvity. Ghaluzj znanj 12 Informacijni tekhnologhiji. Specialnistj 125 Kiberbezpeka*. (2022). Odesa.
14. *Osvitnjo-profesijna prohrama "Menedzhment захисту інформації z обмеженим доступом" pershogho (bakalavrsjkogho) rivnja vyshhoji osvity za specialnistju 073 "Menedzhment" ghaluzi znanj 07 "Upravlinnja ta administruvannja"*. (2023). Available at: http://academy.ssu.gov.ua/upload/file/opp_mz_oz_bakalavr_2.pdf.
15. Umanecj V. O. & Kasjanchuk N. V. (2019). Analiz mizhnarodnogho dosvidu pry pidgotovci majbutnikh fakhivciv z informacijnoji bezpeky. *Vidkryte osvityje e-seredovyshhe suchasnoho universytetu*, 7, pp. 110—118.

Надійшла до редакції 13 липня 2023 року

УДК 316.472.4+004.77](091)(045)

DOI: 10.36273/2076-9555.2023.7(324).29-36

Ольга Добреля,

студентка Національного університету "Острозька академія",
e-mail: olha.dobrelia@oa.edu.ua

Історія розвитку соціальних мереж: основні періоди

У статті висвітлено етапи розвитку соціальних мереж і проаналізовано вплив кожного періоду на подальшу еволюцію цих структур, утворених для підтримки соціальних зв'язків та обміну інформацією в інтернеті.

З'ясовано історію походження поняття "соціальна мережа". Досліджено вплив теорії "шести руко-стискань" на розвиток соціальних мереж.

Розглянуто специфіку створення та функціонування перших соціальних мереж, а також найпопулярніші соціальні мережі сьогодення; проаналізовано історію їхнього успіху.

Ключові слова: соціальна мережа; комунікація; історія розвитку соціальних мереж; Facebook; Instagram; Friendster; MySpace; SixDegrees; Classmate

Постановка проблеми. У сучасному світі соціальні мережі стали одним із найефективніших та найпопулярніших засобів мережевої комунікації, а отже важко переоцінити їх вплив на життя суспільства й такі галузі, як культура, економіка, політика тощо. Водночас для розуміння процесу еволюції та визначення перспектив функціонування соцмереж слід провести дослідження етапів їх історичного розвитку. Історіографічний підхід дає змогу проаналізувати попередній досвід, дослідження, публікації, що стосуються періодів розвитку соціальних мереж, і зробити висновки щодо їх впливу на суспільство.

Аналіз досліджень і публікацій. Соціальні мережі набули стрімкого розвитку впродовж двох останніх десятиріч, проте дослідження цього феномену розпочалося значно раніше. Зокрема, тему соціуму й спілкування розглядали Н. Тесла, П. Отлетт, В. Буш, Д. Бернс, П. Едшош, А. Реньї, С. Мелігрем, Дж. Траверс, Дж. Абрамс. Дослідження науковців були присвячені як стану соціальних мереж у певний хронологічний період, так і фазам їх розвитку. Попри наявність цих студій, окремі аспекти етапів розвитку соцмереж досліджено недостатньо, а отже порушена тема є актуальною та затребуваною.

Мета статті — проведення історіографічного аналізу основних періодів розвитку соціальних мереж і визначення їх впливу на формування сучасного формату цих інтернет-структур.

Виклад основного матеріалу дослідження. Розвиток людства, зокрема й технологій, відбувається доволі стрімко, і щороку темп лише зростає. Відповідно зростає значення інформації й комунікації. Задовго до появи інтернету у звичній для користувачів формі чимало вчених замислювалося над створенням глобальної мережі, через яку можна поширювати інформацію. Спочатку філософи досліджували поняття "спілкування", "соціум", "відносини", що згодом трансформувалися в глибший термін "павутина відносин" — сукупність відносин різних людей завдяки соціальній павутині, яка пов'язувала їх численними "нитками" — спільними інтересами, знайомими, темами тощо. Зростала потреба в оперативному обміні інформацією, а отже темі комунікації та передавання даних дослідники приділяли дедалі більше уваги. Природну потребу соціуму в обміні інформацією слід було постійно задовольняти, тому з кожною сходинкою ево-

люції, зокрема й технологічної, люди намагалися зробити комунікацію простішою та доступнішою. Зокрема, на початку 1900-х рр. Н. Тесла запропонував ідею "всесвітньої радіосистеми", а в 1930—1940-х рр. П. Отлетт і В. Буш використовували механічний пошук книг і медіа [7].

Відтоді стало зароджуватися поняття соціальних мереж у розумінні спільноти, яка об'єднується у групу для спілкування та взаємодії. Проте вперше термін "соціальна мережа" був введений у вжиток і загально схарактеризований лише 1954 р.: Д. Бернс описав це поняття у праці "Навчання і зустрічі в норвезькій острівній парафії" (збірка "Відносини") [5]. Автор визначив коло людей та їхніх друзів як мережу, утворену "точками" й лініями, що з'єднують ці точки. Інакше кажучи, точки — це конкретні знайомі / незнайомі люди, а лінії — це те, що дає їм змогу комунікувати між собою, виявляти певну взаємність. Саме забезпечення потреби у спілкуванні й становить основну мету створення соціальних мереж. Теоретична основа процесів вивчення соціальних мереж формувалася в дослідженнях провідних соціологів і психологів 1930-х рр.

Упродовж 1960-х рр. проблематику соціальних мереж досліджували математики П. Едшош та А. Реньї. Науковці вперше використали математику та її методи, аби з'ясувати принципи розбудови соціальних мереж і сформулювати головний із них. З допомогою теорії випадкових графів учені визначили складні мережі, що не мали наявних принципів побудови. Згодом сформулювали концепцію "малих світів", що передбачала наявність коротких шляхів між двома будь-якими вершинами. Цей принцип вважали базовим у процесах створення та розбудови соцмереж [11].

Розвиток соціальних мереж тривав, і наприкінці ХХ — на початку ХХІ ст. став виразним прогрес у цій сфері, оскільки активно формувалися нові напрями — віртуальні соціальні утворення, що зробили спілкування ефективним, глобальним і систематичним. Специфіка полягає в тому, що у віртуальних соціальних утвореннях змінювалася форма, проте зміст залишався незмінним. Це забезпечувало надійну трансляцію інформації й виключало принцип "зіпсованого телефону", що часто нівелював суть спілкування — обмін інформацією.

У 1995 р. у Сполучених Штатах Америки було створено першу у світі соціальну мережу

Classmate.com. Платформа була відкритою для спілкування однокласників/одногрупників (англ. *classmate* — однокласник), охоплювала здебільшого США й Канаду та відіграла неабияку роль в історії розвитку соцмереж, оскільки надала імпульс для їх подальшого активного розроблення.

Слід зауважити, що 1969 р. було визначено ще одну з основних особливостей соціальних мереж. Науковці С. Меліграм і Дж. Траверс сформулювали одну з базових теоретичних основ у системі соціального мережевого будівництва —

теорію "шести рукостикань", згідно з якою всі люди у світі можуть здійснювати опосередковану комунікацію [3]. Відомі численні випадки, коли завдяки цій теорії соцмережі допомагали користувачам зустрітися, наприклад, із кумиром. Керуючись теорією "шести рукостикань", 1997 р. Е. Вайнрайх розробив соціальну мережу SixDegrees. Уже тоді цей вебсайт мав функції створення й заповнення особистою інформацією профілю користувача, пошуку друзів за допомогою імені, під яким вони реєструвалися, а також перегляду інших профілів.

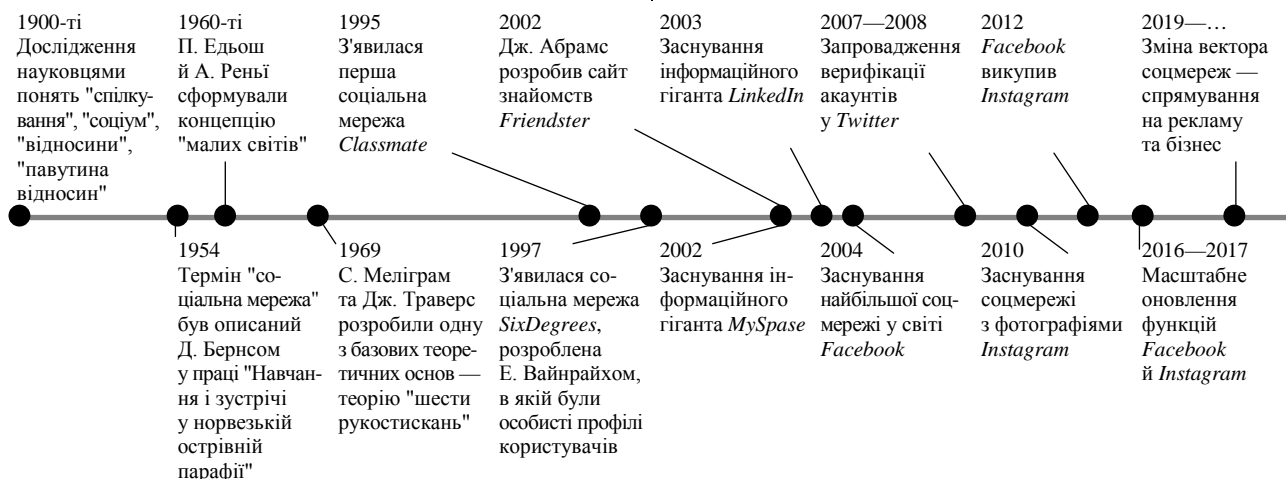

Рис. 1. Основні етапи розвитку соціальних мереж

Так розпочалась ера створення соцмереж, і від 2000-х їх активно використовували в повсякденному та діловому житті (рис. 1). Поступово тематика ресурсів ставала вужчою та відповідала певним галузям і спрямуванням. Наприклад, мережа *Friendster*, яку 2002 р. розробив Дж. Абрамс, за інтерфейсом була сайтом знайомств, що передбачав реєстрацію, створення профілю, а відтак пошук близької за

інтересами й життєвими цінностями людини. Сервіс був надзвичайно популярним і, ймовірно, став прототипом більшості сучасних соцмереж.

У 2003—2004 рр. було засновано такі компанії-гіганти у сфері інформації, як *LinkedIn*, *MySpace* і *Facebook*. *LinkedIn* створювали для налагодження та підтримання ділових контактів і комунікації всередині сайту (рис. 2).

Рис. 2. LinkedIn 2003 р. [10]

Власники MySpace і Facebook обрали інший шлях і насамперед зробили ставку на забезпечення потреби користувачів у самовираженні. Наприклад, розробники MySpace, у прагненні бути оригінальними та привернути увагу, використовували багато інтерактивних функцій, які захоплювали та заохочували користувачів (рис. 3). Творці Facebook зро-

били акцент на формуванні спільноти користувачів, які б висловлювалися та публікували контент, що подобається їхнім друзям, друзям друзів тощо.

Саме 2003—2004 рр. вважають офіційним початком розвитку соціальних мереж, адже саме тоді персональні комп'ютери та інтернет стали доступними.

Рис. 3. MySpace 2003 р. [8]

Задум студента Гарвардського університету М. Цукерберга, який створив Facebook, виник під час тимчасового навчання у приватній школі Phillips Exeter (штат Нью-Гемпшир). Там юнак отримав довідник для студентів The Photo Address Book, який надавали всім випускникам школи. Він містив адреси, телефонні номери й фотографії однокласників, дані періодично оновлювалися, і це було дуже зручно. Марк запропонував створити схожий у Гарварді, проте ідею не підтримали як безперспективну. Проте М. Цукерберг таки втілює свій проєкт у життя, зламавши університетську базу даних, за що ледь не був виключений з вишу.

Наступною спробою об'єднати студентів у мережу стала програма CourseMatch, яку Марк створив на другому курсі. Ресурс швидко набув популярності поміж користувачів, адже давав змогу спілкуватися один з одним за тематикою навчальних дисциплін і значно спрощував підготовку до іспитів [6]. Отже, CourseMatch, а згодом Facemash можна вважати основою створення комунікаційного феномену — Facebook. Офіційна історія соцмережі розпочалася 4 лютого 2004 р., коли М. Цукерберг разом із друзями-студентами запустили сайт thefacebook.com. Це точка відліку історії найбільшої соціальної мережі у світі, завдяки якій користувачі дістали змогу вільно спілкуватися та обмінюватися інформацією у віртуальному просторі: розмішувати, пере-

глядати та ділитися текстовими повідомленнями, фото й відео [4]. Нова платформа дуже швидко стала популярною, і впродовж місяця від створення понад половину студентів Гарварду вже мали в ній акаунти. Facebook виявився настільки зручним і швидким у роботі, що до нього приєдналися й студенти інших університетів, що входили до Ліги Плюща, а також Массачусетського технологічного інституту, Бостонського та Нью-Йоркського університетів. За доволі стислий період соцмережа встигла здобути популярність серед молоді США та Канади, і вже за пів року після запуску більшість студентів цих країн створили в ній акаунти (рис. 4) [6].

Утім, Facebook 2004-го суттєво відрізнявся від нинішнього. Наприклад, доступність була значно нижчою: це тепер для реєстрації потрібні лише номер телефону або пошта й пароль, а тоді вимагали спеціальне "запрошення" від членів "Facebook-клуба". Ті, хто мав змогу стати користувачем мережі, пишалися цією перевагою. А зважаючи на прагнення людей перебувати у спільноті та потребу в соціалізації, успіх соцмережі (особливо як важкодоступного престижного ресурсу "для обраних") лише посилювався.

Через кілька років розробники Facebook запровадять вже звичні для сучасного користувача функції. Від 2006 р. мережа стала доступною для вільної реєстрації. Водночас було введено певні обмеження, зокрема за віком для осіб, молодших за

13 років. Ще однією з вимог було використання електронної пошти як логіна для входу. Такі правила мали убезпечити користувачів та зробити відвідування комфортним. У 2008 р. мережа Facebook випередила MySpace за кількістю користувачів, а вже до 2011 р. стала третьою за величиною інтернет-компанією після Google і Amazon. У 2012 р. з'явилися й швидко набули поширення в

конкурентних соцмережах значки share (поділитися) та like (подобається). Компанія продовжувала стрімко розвиватися й додала не лише нові функції, а й цілу платформу всередині мережі під назвою Meta Business Suite, за допомогою якої можна працювати із запланованим, опублікованим контентом, різноманітними метриками статистики, рекламою, визначати цілі й завдання тощо.

Рис. 4. Профіль thefacebook на початку створення мережі [1]

У 2011 р. на екрани вийшов фільм "Соціальна мережа" Д. Фінчера, що був присвячений історії становлення Facebook і здобув три "Оскари" [6].

Оскільки соціальні мережі є потужним джерелом інформації, від 2007—2008 рр. медіа розпочали використовувати їх як ефективну платформу. Наприклад, Twitter став популярним і в медійному середовищі, і поміж пересічних громадян, які створювали фан-сторінки публічних людей і організацій [2]. У 2009 р. Twitter довелося запровадити верифікацію акаунтів, оскільки виникли проблеми, пов'язані з підтвердженням профілів публічних осіб. Коли у Facebook склалася схожа ситуація, розробники використали той самий алгоритм. Нині верифікацію акаунту можуть отримати

лише ті публічні особи, знаменитості чи бренди, які можуть підтвердити власну унікальність.

Одну з найпопулярніших соцмереж світу Instagram заснували К. Сістром і М. Крігер у США. У 2010 р. побачив світ застосунок, де люди комунікували між собою з допомогою різних функцій, зокрема обмінювалися фотографіями, коментували та вподобували їх, оскільки початково соцмережу створювали як платформу для розміщення фотознімків. Спочатку Instagram давав змогу робити світліни квадратної форми, як камери моментальної фотографії Polaroid і Kodak Instamatic, також у соцмережі не можна було публікувати повідомлення, додавати відео тощо (рис. 5).

Рис. 5. Профіль в Instagram 2010 р. [9]

6 жовтня 2010 р. застосунок з'явився в App Store — платформі компанії Apple. Лише за 7 днів його завантажили 100 тис. користувачів, а за два місяці кількість відвідувачів перевищила 1 млн осіб. Соцмережа для розміщення світлин стрімко набула широкої популярності, і за рік після офіційного старту нею зацікавились такі гіганти, як Twitter і Facebook. Instagram продовжував змінюватися та додавати деталі й функціонал. Наприклад, особливе зацікавлення аудиторії викликали новаторські фільтри для миттєвої обробки знімків. Завдяки цій опції можна було не користуватися сторонніми програмами, заощаджувати час і бути в тренді, оскільки певні фільтри часто ставали вкрай популярними.

У січні 2011 р. виникла ідея хештегів — тематичних міток, що допомагали користувачам знаходити світлини й один одного, створювати тренди, зручно сортувати цікаві для аудиторії теми, а також надавати більше охоплення фотографіям. Якщо користувач уводив назву хештегу зі знаком #, соціальна мережа шукала всі пости, що були опубліковані за весь час її існування й містили зазначені ключові слова.

Зважаючи на неабияку популярність Instagram, уже за 2 роки після створення, у квітні 2012 р. Facebook вирішив викупити компанію. Після зміни керівництва застосунок зазнав певних змін, зокрема розробники розширили доступ для користувачів, які мали телефон з операційною системою Android, що допомогло значно збільшити аудиторію та активніше залучати її до використання платформи. Згодом соціальна мережа почала змінювати і формат: окрім розміщення світлин, користувачі мали змогу записувати короткі відео. Однією з головних сенсацій стала поява у грудні 2013-го власного месенджера Direct, у якому можна було обмінюватися повідомленнями. Попри тривалі дискусії щодо радикальної зміни формату, інновації зробили сервіс мультифункціональним і спростили життя аудиторії, завдяки чому соцмережа ставала дедалі популярнішою.

Упродовж 2016—2017 рр. в Instagram знову відбулися масштабні оновлення. Наприклад, з'явилася кардинально нова функція запису коротких фото- / відеоісторій, що зникали зі сторінки через 24 години після завантаження. Мета цієї функції — заохотити користувача щодня заходити на платформу, аби продемонструвати підписникам, як проходить його день. Поступово Instagram перетворювався на більш розширений варіант соцмережі, де важливими ставали не так фотографії та контент загалом, як побудова особистого бренду користувача.

Facebook також додав багато нових функцій, серед яких Facebook Live — можливість проведення прямої трансляції в реальному часі, що мала ефект живого спілкування. Розробники також попрацювали над алгоритмами та сконцентрувалися на потребах аудиторії, тобто середньостатистичний користувач бачив більше контенту, який йому подобався, з яким він взаємодіяв, а також контент друзів. Натомість публікації брендів і компаній змістили на другий план і демонстрували значно частіше. Після 2019 р. платформу розпочали активно спрямовувати на бізнес, і користувачі дістали змогу вести сторінки власних брендів з опцією перегляду окремих сучасних метрик статистики, відповідно змінилися й алгоритми.

Нині соцмережа зорієнтована на рекламу, зокрема таргетовану, та позиціонує себе як сайт із розширеним переліком функцій для ведення особистих акаунтів і розвитку бренду із застосуванням реклами на базі Meta.

Функції соціальних мереж для пересічних користувачів сфокусовано на споживанні контенту у великих обсягах, тобто у стрічці новин людина вибирає цікаву для себе тематику, а платформа пропонує публікації відповідно до цих уподобань. Соцмережі також визначають для себе нові пріоритети, а саме друзі друзів користувача. І Facebook, і Instagram зацікавлені в тому, щоб акаунти мали лише реальні користувачі, а не боти. З цим явищем ведеться постійна боротьба з допомогою перевірки профілів, моніторингу активності та взаємодії користувачів. Це пояснюється однією з глобальних цілей цих мереж — залучити якнайбільше бізнесу, реклами та людей завдяки розширенню та урізноманітненню функцій. Враховуючи, що кількість користувачів кожної із зазначених платформ постійно зростає, ці зміни є ефективними, а отже інноваційний розвиток соціальних мереж відбуватиметься й надалі.

Висновки. Історія становлення соціальних мереж була доволі стрімкою та взаємозалежною. Саме синтез розвитку новітніх технологій і потреби людства у спілкуванні та обміні інформацією сприяв тому, що менш ніж за століття (а активна фаза тривала менш ніж десятиріччя) соціальні мережі пройшли шлях від сервісу для студентів до всесвітньо визнаної, злагодженої системи, до якої вільно може долучитись кожен користувач, аби знайти відповідний своїм інтересам контент. Нині це невіддільна частина життя більшості населення світу й ефективний інструмент просування бізнесу. Позичаючи одна в одній функції, соцмережі постійно вдосконалю-

валися, спрощуючи життя користувачу та змушуючи його затримуватися в застосунку довше, аби спілкуватися, ділитися дописами, фото й відео, шукати однодумців чи пару. Зважаючи на те, як багато сфер життя й діяльності потребують оперативної комунікації,

можна зробити висновок, що соцмережі й надалі розвиватимуться та вдосконалюватимуться, адже технології не стоять на місці й інтернет-структури, що безпосередньо від них залежать, змушені підлаштовуватися під нові пристрої та потреби користувачів.

Список бібліографічних посилань

1. Абдулбарова Ю. Facebook: история создания и успеха Фейсбук. *linDEAL.com*. URL: <https://lindeal.com/business/facebook-istoriya-uspekha-kompanii> (дата звернення: 28.06.2023).
2. ЗМІ в соціальних мережах: історія інтеграції та сучасний стан. *um.co.ua* URL: <http://um.co.ua/3/3-14/3-143187.html> (дата звернення: 27.06.2023).
3. Курбан О. В. PR у маркетингових комунікаціях : [навчальний посібник]. Київ : Кондор-Видавництво, 2014. 246 с.
4. Соціальні мережі. *Навчання для дорослих*. URL: <http://www.edu.ltava.org/2011/10/blog-post.html> (дата звернення: 27.06.2023).
5. Стратегія просування бренду роботодавця в соціальних мережах (на прикладі компанії Avenga). *er.ucu.edu.ua*. URL: https://er.ucu.edu.ua/bitstream/handle/1/2327/Dmytruk_Stratehiia%20prosvuvannia%20brendu.pdf?sequence=1&isAllowed=y (дата звернення: 11.02.2023).
6. Творець Фейсбуку: історія заснування і розвитку соцмережі. *Mydovidka.com*. URL: <https://mydovidka.com/facebook/tvorec-fejsbuku-istoriya-zasnuvannya-i-rozvitku-socmerezhi/> (дата звернення: 27.06.2023).
7. Хто винайшов інтернет? Історія інтернету. *FutureNow*. URL: <https://futurenow.com.ua/hto-vynajshov-internet-istoriya-internetu/> (дата звернення: 27.06.2023).
8. Як виглядали 20 популярних сайтів під час їхнього запуску. *Watcher*. URL: <http://watcher.com.ua/2010/06/04/yak-vyglyadaly-20-populyarnykh-saytiv-pid-chas-yihnoho-zapusku/> (дата звернення: 28.06.2023).
9. Як змінився Instagram за 10 років. *Bazilik Media*. URL: <https://bazilik.media/iak-zmynivsia-instagram-za-10-rokiv/> (дата звернення: 28.06.2023).
10. LinkedIn in 2003. *Web Design Museum*. URL: <https://www.webdesignmuseum.org/timeline/linkedin-2003> (access date: 28.06.2023).
11. Suster M. Social networking: the past. *TechCrunch*. URL: <https://techcrunch.com/2010/12/03/social-networking-past/> (access date: 27.06.2023).

Olha Dobrelia,

Student of the National University "Ostroh Academy"

History of development of SMM: main periods

The article describes the emergence of the concept of "social network". The directions of ideas of scientists are considered. The main stages in which social networks were born are revealed. The names of scientists who contributed to this process are heard. The influence of each period on the development of social networks is analyzed. The influence of the "six handshakes" theory on the development of social networks is studied. The earliest social networks are considered, as well as the most popular social networks, and their success stories are analyzed.

Keywords: *social network; communication; history of the development of social networks; Facebook; Instagram; Friendster; MySpace; SixDegrees; Classmate*

References

1. Abdulbarova Y. (2023). Facebook: the story of the creation and success of Facebook [Facebook: ystoryia sozdanyia y uspekha Feisbuk]. *linDEAL.com*. Available at: <https://lindeal.com/business/facebook-istoriya-uspekha-kompanii> (access date: 06/28/2023).
2. Mass media in social networks: the history of integration and the current state [ZMI v sotsialnykh merezhakh: istoriia intehtratsii ta suchasnyi stan]. (2023). *um.co.ua*. Available at: <http://um.co.ua/3/3-14/3-143187.html> (access date: 06/27/2023).
3. Kurban O. (2014). PR in marketing communications [PR u marketynhovykh komunikatsiakh. Kyiv: Kondor-Vidavnytvo.
4. Social networks [Sotsialni merezhi]. Available at: <http://www.edu.ltava.org/2011/10/blog-post.html> (access date: 06/27/2023).
5. The strategy of promoting the employer's brand in social networks (using the example of the Avenga company) [Stratehiia prosvuvannia brendu robotodavtsia v sotsialnykh merezhakh (na prykladi kompanii Avenga)]. (2023). *er.ucu.edu.ua*. Available at: https://er.ucu.edu.ua/bitstream/handle/1/2327/Dmytruk_Stratehiia%20prosvuvannia%20brendu.pdf?sequence=1&isAllowed=y (access date: 11.02.2023).

6. The creator of Facebook: the history of the foundation and development of the social network [Tvorets Feisbuku: istoriia zasnuvannia i rozvytku sotsmerezhi]. (2023). Mydovidka.com. Available at: <https://mydovidka.com/facebook/tvorec-fejsbuku-istoriya-zasnuvannya-i-rozvitku-socmerezhi/> (access date: 06/27/2023).
7. Who invented the internet? History of the Internet [Khto vynajshov internet? Istoriia internetu]. (2023). *FutureNow*. Available at: <https://futurenow.com.ua/hto-vynajshov-internet-istoriya-internetu/> (access date: 27.06.2023).
8. What 20 popular sites looked like when they were launched [Iak vyhlyadaly 20 popularnykh saitiv pid chas yikhnoho zapusku]. (2023). *Watcher*. Available at: <http://watcher.com.ua/2010/06/04/yak-vyhlyadaly-20-populyarnykh-saytiv-pid-chas-yihnoho-zapusku/> (access date: 06/28/2023).
9. How Instagram has changed in 10 years [Iak zminyvsia Instagram za 10 rokiv]. (2023). *Basilik Media*. Available at: <https://bazilik.media/iak-zminyvsia-instagram-za-10-rokiv/> (access date: 06/28/2023).
10. LinkedIn in 2003 [LinkedIn in 2003]. (2023). *Web Design Museum*. Available at: <https://www.webdesignmuseum.org/timeline/linkedin-2003> (access date: 28.06.2023).
11. Suster M. Social networking: the past. (2023). *TechCrunch*. Available at: <https://techcrunch.com/2010/12/03/social-networking-past/> (access date: 27.06.2023).

Надійшла до редакції 17 липня 2023 року

З АРХІВУ КНИЖКОВОЇ ПАЛАТИ УКРАЇНИ

УДК 015:061.1:[050.44:069]''1922''(477)(045)
DOI: 10.36273/2076-9555.2023.7(324).36-43

Дмитро Кепін,

кандидат історичних наук,
старший науковий співробітник
відділу ретроспективної бібліографії
Книжкової палати України,
e-mail: dKepin@gmail.com

ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-4528-6095>

Пресознавчі аспекти музейної та пам'яткоохоронної справи в Україні (за матеріалами періодичних видань 1922 року фонду Державного архіву друку)

У статті проаналізовано публікації в періодичних виданнях 1922 р. із пам'яткоохоронної та музейної справи, що зберігаються у фонді Державного архіву друку Книжкової палати України. Загалом виявлено 21 публікацію. За тематичною спрямованістю їх розподілено на 6 груп: природниче пам'яткознавство та музейництво (10); історичне пам'яткознавство (5); археологічне пам'яткознавство та музейництво (3); архітектурне пам'яткознавство (1); некрополістичне пам'яткознавство (1); музейна бібліографія (1).

Проаналізовано статті М. Белявської, С. Драннікова, О. Янати, М. Котова, П. Степанова, Б. Завадовського, М. Редіна, Д. Краснера, П. Абрамовича, О. Федоровського, Ф. Шміта, В. Бірюкова-Боголепова.

Опрацьовані видання дають змогу ввести до наукового обігу невідомі та маловідомі публікації пам'яткоохоронної й музейної тематики 1922 р., ліквідувати "білі плями" щодо діяльності фахівців зі збереження й популяризації природної та культурної спадщини України.

Ключові слова: друковані періодичні видання; Державний архів друку; Книжкова палата України; музейництво; музеологія; пам'яткознавство; репресовані члени

Постановка проблеми. Вивчення історії музейної та пам'яткоохоронної справи на підґрунті публікацій періодичних видань 1922 р. із фонду Державного архіву друку Книжкової палати України дає змогу об'єктивно проаналізувати стан розвитку відповідних установ, тенденції поступу науки та специфіку діяльності фахівців зі збереження й популяризації природної та культурної спадщини України окресленого періоду.

У фонді Державного архіву друку Книжкової палати України зберігаються періодичні видання, що містять маловідомі як науковцям,

так і широкому загалові публікації за темою дослідження. Проблему вивчення та розкриття цієї документальної спадщини вважаємо актуальною.

Дослідження проводилося в межах книгознавчих, архівознавчих, пресознавчих прикладних наукових досліджень Книжкової палати України.

Аналіз досліджень і публікацій. Обраної теми дослідження безпосередньо торкаються статті М. Принь і К. Ткаченко, які аналізують вітчизняні періодичні видання 1920—1930-х рр., присвячені музейній і пам'яткоохоронній тематиці [1; 2].

Водночас поза увагою дослідників залишилася низка періодичних і продовжуваних видань, наявних у фонді Державного архіву друку. Стаття є продовженням публікації автора, в якій розглянуто книжкові видання 1922 р. [3].

Мета статті — уведення в науковий обіг невідомих і маловідомих публікацій 1922 р. із музейної та пам'яткоохоронної тематики, розміщених у часописах, що зберігаються у фонді Державного архіву друку Книжкової палати України.

Виклад основного матеріалу дослідження. У фонді Державного архіву друку виявлено 7 журналів, що містять матеріали, присвячені музейництву та охороні пам'яток, а саме: "Просвещение Донбасса" (Бахмут); "Путь к коммунизму" (Харків); "Бюллетень Всеукраинского Центрального Исполнительного Комитета Советов Р.К. и К.Д." (Харків); "Наука на Украине" (Харків); "Путь просвещения" (Харків); "Красные зори" (Лубни); "Народное просвещение" (Одеса).

Загальна кількість публікацій — 21. За тематичною спрямованістю їх можна розподілити на 6 груп: природниче пам'яткознавство та музейництво (10) [4—13]; історичне пам'яткознавство (5) [14—18]; археологічне пам'яткознавство та музейництво (3) [19—21]; архітектурне пам'яткознавство (1) [22]; некрополістичне пам'яткознавство (1) [23]; музейна бібліографія (1) [24].

У першій групі наявні статті, матеріали інформаційного характеру (повідомлення), рецензії. Найбільше таких публікацій міститься в часописі "Просвещение Донбасса" — щомісячнику Донецького губернського відділу народної освіти, що виходив друком у книговидавництві "Донбасс" й Державній друкарні ім. т. Свердлова у м. Слов'янську Донецької губернії. Редактором журналу був Є. Равич-Щерба — біолог, професор Донецького інституту народної освіти (м. Луганськ) [1]. За інформативністю доволі насиченими є розділи "Хроника" та "Отдел краеведения", які містять стисло інформацію одним рядком чи кількома абзацами щодо поточних справ у музеях регіону та охорони пам'яток.

У статті М. Белявської [4], присвяченій музейній педагогіці, розглянуто методичні підходи до проведення екскурсій з природознавства для дітей і наведено рекомендації щодо складання гербарію. До цієї теми тяжіють і публікації геолога С. Драннікова та невстановленого автора (криптонім А. У.) [5; 6].

Значний інтерес становлять матеріали періодичного видання "Наука на Украине", що виходив друком у Харкові. Варто виокремити

статтю видатного природознавця, пам'яткоохоронця, музеєзнавця, організатора науки й педагога О. Янати (1888—1938), присвячену організації Державного степового заповідника України "Асканія-Нова" (нині — "Біосферний заповідник "Асканія-Нова" імені Ф. Е. Фальц-Фейна" Національної академії аграрних наук України) [7], який фактично став першим національним природним парком держави.

У 1907 р. О. Яната увійшов до складу Українського наукового товариства (УНТ), заснованого в Києві (від 1917 р. завідував його музеєм). У 1908 р. був одним з організаторів студентського "Гуртка натуралістів" при Київському політехнічному інституті (тепер — Національний технічний університет України "Київський політехнічний інститут імені Ігоря Сікорського"). Упродовж 1908—1910 рр. науковець докладав зусиль до створення Миколаївського товариства любителів природи. У 1911 р. при Кримському товаристві природознавців та любителів природи організував Комісію з охорони пам'яток природи та старовини. Того самого року працював консерватором у Природничо-історичному музеї губернського земства м. Сімферополя. Заснував Українське ботанічне товариство, котре очолював від 1915 до 1923 р. У 1919—1920-х рр. був професором ботаніки в київському Вищому інституті народної освіти імені М. П. Драгоманова. Очолював кафедру ботаніки Харківського сільськогосподарського інституту, був заступником голови Сільськогосподарського наукового комітету, головою Комісії з охорони природи Сільськогосподарського наукового комітету Наркомату землеробства УРСР, одним з авторів Декрету "Про охорону пам'яток культури та природи", затвердженого ВУЦВК та СНК УРСР 16 червня 1926 р. Доля цього дослідника трагічна: він був репресований 1933 р. і помер, згідно з висновками академіка НАН України К. Ситника, 3 червня 1938 р. у Соловецькому таборі (Росія) [25]. Натомість дослідниця В. Гамалія зазначає, що 29 серпня 1937 р. науковця доправили етапом до магаданських таборів, і наразі визначити дату та місце поховання неможливо [26]. У джерелах також натрапляємо на схожу дату смерті науковця — 3 червня 1938 р. в одному з таборів Північсхідтабору НКВС у Магаданській області Хабаровського краю. Реабілітований 10 червня 1964 р. Від 2016 р. у м. Миколаєві є вулиця О. Янати (фото 1) [27; 28].

Дві публікації М. Котова (1896—1978) — видатного ботаніка, пам'яткоохоронця та педагога, одного із засновників гербарної справи в

Україні, доктора біологічних наук, професора, надруковані в зазначеному виданні, також присвячені організаційним питанням створення та функціонування заповідника "Асканія-Нова" [8; 9]. Зокрема, разом з О. Янатою науковець брав участь у розробленні його структури. У 1921 р. був секретарем оргкомітету, а від 1922 р. працював в Українському комітеті з охорони природи (від 1934 р. — заступник голови) (фото 2) [29].

Фото 1. О. Яната (фото зі статті К. Ситника [25])

Фото 2. М. Котов (фото з книги В. Протопопової та А. Гльїнської [29])

У часописі "Красные зори", виданому великим накладом 100 пр. Лубенською радянською друкарнею, розміщено допис П. Степанова. Автор висвітлює діяльність природничо-наукового гуртка, в якому брали участь курсанти Лубенських піхотних курсів [10]. Лектор, зокрема, ознайомлював слухачів з астрономічними явищами й проводив для них екскурсії.

У часописі "Народное просвещение" Одеського губернського відділу народної освіти надруковано матеріал про діяльність Кримсько-Кавказького гірського клубу, заснованого 25 січня 1890 р. в Одесі [11]. При клубі діяли музей, біб-

ліотека, природнича секція для дітей, проводилися лекції з охорони пам'яток.

У часопису "Путь к коммунизму", виданому у Харківській типографії Експериментальної школи-клубу накладом 5 тис. пр., подано рецензію фізіолога, доктора сільськогосподарських наук, професора, академіка ВАСГНІЛ Б. Завадовського (1895—1951) на книгу, присвячену природничій музейній педагогіці [12; 30], що вийшла за редакцією видатного педагога, доктора педагогічних наук, професора Б. Райкова (1880—1966) [31].

Журнал "Путь просвещения", випущений у світ Харківським державним видавництвом доволі значним накладом у 10 тис. пр., надрукував рецензію з тематики природничого музейництва історика, професора Харківського університету М. Редіна (1902—1938) [13]. Дослідник піддав критиці запропоновані природознавцем В. Скороходом (1889—1969) музейно-педагогічні методи. Слід зазначити, що сам М. Редін був репресований 1934 р., а 1936-го відправлений до Ногаєва Магаданської області. Реабілітований 1989 р. [32].

З питань історичного пам'яткознавства виокремимо дві статті. У журналі "Народное просвещение", виданому накладом 500 пр., оприлюднено статтю Д. Краснера [17], який розглянув методичні підходи до проведення дитячих екскурсій в Одесі та передмісті. Автор розробив дев'ять тематичних маршрутів із відвідуванням художніх музеїв.

У виданні "Наука на Украине" опубліковано статтю історика, краєзнавця, педагога, бібліографа, магістра богослов'я П. Абрамовича [18], присвячену діяльності Товариства дослідників Волині у Житомирі та Волинського центрального музею. Науковець наголошує на потребі збереження музейних колекцій і пам'яток Волині, проведенні пошукових досліджень на Овруччині з виявлення палеонтологічних місцезнаходжень із рештками мамонтів. Біографія П. Абрамовича й донині залишається малодослідженою, зокрема, наявні певні розбіжності у визначенні років життя: згідно з одними джерелами це 1881 — після 1945 [33], за іншими — 1881 — після 1931 р. [34]. У 1919—1920 рр. науковець був першим ректором Волинського інституту народної освіти (від 1920 р. — Житомирський ІНО ім. І. Франка), завідувачем читального залу бібліотеки інституту, секретарем Товариства дослідників Волині та його етнографічної секції, головою етнографічної секції Волинського науково-дослідного музею. При етнографічному відділі музею за-

снував аспірантуру, що діяла впродовж 1928—1931 рр. П. Абрамович був репресований 1944 р., а реабілітований 1996-го (фото 3).

Фото 3. П. Абрамович
(фото з esu.com.ua/article-42229)

У журналі "Наука на Україні" також надруковано дві статті видатного геолога, палеонтолога, археолога, пам'яткознавця та музеєзнавця, професора О. Федоровського (1885—1939). У першій статті йдеться про діяльність Археологічного семінару, започаткованого науковцем 1919 р. при Музеї археології Харківського університету (очолював музей у 1919—1934 рр. чи до 1936 р.) [19]. Автор був членом Всеукраїнського комітету охорони пам'яток мистецтва та старовини, Всеукраїнського археологічного комітету, Українського комітету охорони пам'яток культури [35; 36]. У другій статті О. Федоровський аналізує музейні предмети золотоординського часу [21]. Невелику за обсягом публікацію присвячено дослідженню та збереженню шляхом організації заповідника античного міста Ольвія під Миколаєвом (фото 4) [20].

Фото 4. О. Федоровський
(фото з uk.wikipedia.org/wiki/Федоровський_Олександр_Семенович)

Часопис також містить статтю з проблем архітектурного пам'яткознавства видатного вче-

ного-візантинолога, мистецтвознавця, пам'яткознавця, музеєзнавця, педагога, академіка Всеукраїнської академії наук Ф. Шміта (1877—1937), який також був репресований [22]. Автор визначив завдання історичної науки у справі дослідження та збереження архітектурно-археологічної спадщини часів Київської Русі, висвітлив діяльність Всеукраїнського комітету охорони пам'яток мистецтва та старовини (заснований 1919 р.), Софійської комісії тощо. Публікація є скороченою версією книги Ф. Шміта "Памятки староруського мистецтва (про дослідження й видання їх)", що вийшла друком 1922 р. у Харківському редакційно-видавничому відділі НКО [37; 3].

У часописі "Путь к коммунизму" опубліковано статтю В. Бірюкова-Боголепова (1888—1971) — лексикографа, краєзнавця, музеєзнавця, архівознавця, археолога, історика, фольклориста, учасника Першої світової війни (фото 5) [23].

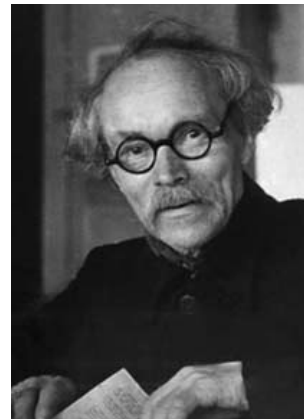

Фото 5. В. Бірюков-Боголепов
(фото з uk.wikipedia.org/wiki/Бірюков_Володимир_Павлович)

Цю публікацію можна вважати однією з найперших розвідок у вітчизняному пам'яткознавстві, присвячену методичним засадам дослідження та збереження некрополістичних пам'яток. Автор також запропонував зразок облікової документації могил, що не втратила актуальності й нині (фото 6, 7).

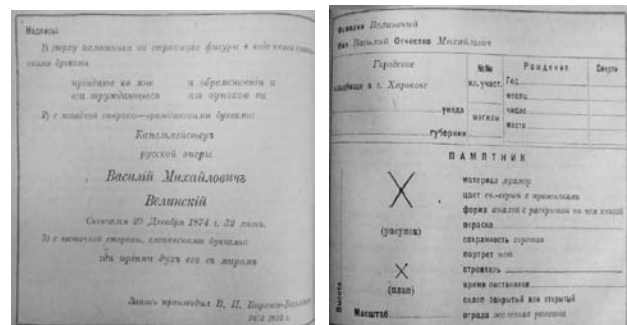

Фото 6, 7. Облікова картка на пам'ятки-могили
(фото зі статті В. Бірюково-Боголепова [23])

Лікар за фахом, В. Бірюков-Боголепов 1917 р. створив Народний науковий музей у м. Хоролі (нині — Хорольський районний краєзнавчий музей Полтавської області) У 2017 р. до 100-річчя музею на фасаді встановлено меморіальну дошку на честь дослідника [38].

Висновки. Проаналізовані періодичні видання 1922 р. містять цінний матеріал із питань пам'яткознавства та музеєзнавства й дають змогу сучасним дослідникам об'єктивно реконструю-

вати складні тенденції розвитку цих наукових галузей в окреслений період. Уведення до наукового обігу невідомих і маловідомих публікацій допомагає ліквідувати "білі плями" щодо діяльності фахівців у галузі охорони пам'яток і музейної справи. Подальше вивчення періодичних і книжкових видань фонду Державного архіву друку з означеної тематики надасть можливість сформуванню цілісного уявлення про розвиток сфери охорони пам'яток і музейництва.

Список бібліографічних посилань

1. Принь М. О. Питання музейної справи та пам'яткоохоронної роботи на сторінках місцевих часописів на Луганщині та Донеччині 1920-х — на початку 1930-х років. *Праці Центру пам'яткознавства*. 2015. Вип. 28. С. 25—36.
2. Ткаченко К. Музейництво в Україні у публікаціях учених — дослідників та музейних фахівців : (за матеріалами часописів 20—30-х рр. ХХ ст.). *Сіверянський літопис*. 2018. № 3. С. 144—151.
3. Кепін Д. Музейництво та пам'яткоохоронна справа: видання 1922 року : (з архіву Книжкової палати України). *Вісник Книжкової палати*. 2022. № 10. С. 44—50.
4. Белявская М. Этюды по методике введения детей дошкольного возраста в мир природы : (из кабинета методики естествознания Донского пед. ин-та в Новочеркасске). *Просвещение Донбасса*. 1922. № 6/7. С. 18—25.
5. Дранников С. Геологическая экскурсия на Таганрогских краткосрочных педагогических курсах. *Просвещение Донбасса*. 1922. № 6/7. С. 104.
6. А. У. Экскурсии и преподавание под открытым небом. *Просвещение Донбасса*. 1922. № 9. С. 52—57.
7. Яната О. Асканія-Нова. Перший Державний степовий заповідник України. *Наука на Україні*. 1922. № 2. С. 124—127.
8. Котов М. Совещание ботаников по участию в районировании Украины и в работах Аскании-Нова. *Наука на Украине*. 1922. № 2. С. 150.
9. Котов М. 1-я Сессия Асканийского комитета : (современное состояние 1-го Государственного заповедника "Аскания-Нова". *Наука на Украине*. 1922. № 4. С. 370—372.
10. Степанов П. Естественно-научный кружок при клубе 92-х пех. комкурсов. *Красные Зори*. 1-е мая. 1922. № 1. С. 18.
11. Крымско-Кавказский горный клуб. *Народное просвещение*. 1922. № 6/10. С. 79.
12. Завадовский Б. Б. [Рецензия]. *Путь к коммунизму*. 1922. № 5. С. 193—195. Рец. на кн.: Школьные экскурсии, их значение и организация : сб. науч.-пед. ст. / под ред. Райкова. 2-е изд. Петроград. Гос. изд. во, 1921. 416 с.
13. Редин Н. [Рецензия]. *Путь просвещения*. 1922. № 3. С. 247—249. Рец. на кн.: Скороход В. Г. Экскурсии в природу. Весна : (ст. метод. характера, примерные экскурсии, методика и техника наблюдений : пособие для рук. экскурсий и любителей природы). Всеукр. гос. изд.-во. Волын. филия. Житомир, 1922. 132 с.
14. Коваленко И. П. Планы экскурсий для учащихся и учащихся г. Мариуполя и уезда : (из работ Мариупол. центрального музея). *Просвещение Донбасса*. 1922. № 8. С. 90—99.
15. Мариупольский музей. *Просвещение Донбасса*. 1922. № 9. С. 106—107.
16. О педагогическом музее губпрофобра. *Бюллетень Всеукраинского Центрального Исполнительного Комитета Советов Р.К. и К.Д.* 1922. № 1/2. С. 86—87.
17. Краснер Д. Л. Культурно-исторические экскурсии по Одессе. *Народное просвещение*. 1922. № 6/10. С. 22—25.
18. Абрамович П. Наукові установи й наукова діяльність на Волині. *Наука на Україні*. 1922. № 2. С. 156—157.
19. Археологический семинар при Харьковском археологическом музее. *Наука на Украине*. 1922. № 2. С. 151.
20. К раскопкам в Ольвии. *Наука на Украине*. 1922. № 3. С. 265—266.
21. Федоровский А. Две бронзовые статуэтки Харьковского археологического музея. *Наука на Украине*. 1922. № 4. С. 286—297.
22. Шмит Ф. Об исследовании и издании памятников древне-русского искусства. *Наука на Украине*. 1922. № 3. С. 125—145.
23. Бірюков-Боголепов В. П. Кладбища, как предмет изучения и место для экскурсий. *Путь к коммунизму*. 1922. № 5. С. 112—131.
24. Периодическая литература по экскурсионно-выставочно-музейному делу. *Путь просвещения*. 1922. № 2. С. 320—323.

25. Ситник К. М. Великий природознавець Олександр Алоїзович Яната : (до 90-річчя заснування Укр. ботанічного журналу). *Український ботанічний журнал*. 2010. Т. 67, № 2. С. 163—171.
26. Гамалія В. М. О. А. Яната та його діяльність в галузі української природничо-наукової термінології. Київ : АНВШ України, 2006. 222 с. (Історія освіти, науки і техніки : в школах, напрямках, іменах ; кн. 5).
27. Видатний діяч збереження природи Олександр Алоїзович Яната : до 125-річчя від дня народження : збірник / [уклад. І. Б. Чернова]. Миколаїв : Торубара В. В., 2015. Ч. 2. 114 с. (Зелені сторінки історії Миколаївщини).
28. Дмитрук С. Київ у житті та діяльності Олександра Янати. *Красзнавство*. 2015. № 3/4. С. 145—151.
29. Протопопова В. В., Ільїнська А. П. Михайло Іванович Котов : до 120-річчя від дня народження. Київ : Ін-т ботаніки ім. М. Г. Холодного НАН України, 2016. 76 с.
30. Вергунов В. А. Завадовський Борис Михайлович. *Енциклопедія Сучасної України* / [редкол.: І. М. Дзюба [та ін.] ; НАН України, НТШ. Київ : Інститут енциклопедичних досліджень НАН України, 2010. URL: <https://esu.com.ua/article-14975> (дата звернення: 18.04.2023).
31. Грицай Н. Б. Розвиток методики проведення екскурсій з біології у 20-х роках ХХ століття. Психолого-педагогічні основи гуманізації навчально-виховного процесу в школі та ВНЗ. 2013. Вип. 1. С. 27—36.
32. Філіппенко Р. Микола Редін — український радянський історик : (до сторіччя від дня народження). *Софія Київська. Візантія. Русь. Україна*. 2014. Вип. 4. С. 652—659.
33. Абрамович Петро Никандрович. *Історія української бібліотечної справи в іменах (кінець ХІХ — 1941 р.) : матеріали до біобібліогр. словника* / [авт.-уклад. Л. В. Гарбар] ; НАН України, Нац. б-ка України ім. В. І. Вернадського, Ін-т рукопису. Київ, 2017. С. 12.
34. Костриця М. Ю. Абрамович Петро Никандрович. *Енциклопедія Сучасної України* / [редкол.: І. М. Дзюба [та ін.] ; НАН України, НТШ. Київ : Ін-т енциклопед. досліджень НАН України, 2001. URL: <https://esu.com.ua/article-42229> (дата звернення: 21.04.2023).
35. Маньковська Р. В. О. Федоровський та його вклад в пам'яткоохоронну та музейну справу. *Історія України. Маловідомі імена, події, факти : зб. ст.* Київ, 1996. Вип. 1. С. 57—69.
36. Скирда В. В. Археологічна наука в Харківському університеті (1805—1920 рр.) : монографія. Харків : ХНУ імені В. Н. Каразіна, 2015. 164 с.
37. Шміт Ф. Памятки староруського мистецтва : (про досліджування й видання їх). Харків : Ред.-вид. відділ НКО, 1922. 40 с.
38. Івахненко А. М. З історії Хорольського районного краєзнавчого музею. *Хорольщина: від давнини до сьогодення : зб. наук. пр. та матеріалів конф.* / [редкол.: Н. О. Гаврилюк, Л. О. Гріффен, А. М. Івахненко. Київ ; Полтава, 2017. С. 4—8.

Dmytro Kepin,
PhD of Historical Sciences, Senior Researcher
of the Retrospective Bibliography Department
of the Book Chamber of Ukraine

***Press-conscious aspects of museum work and monument protection in Ukraine
(based on materials of periodicals 1922 at the fund
of the State Printing Archive of the Book Chamber of Ukraine)***

The article analyzes periodicals of 1922 on monument protection and museum work, stored in the State Printing Archiv of the Book Chamber of Ukraine. Seven journals with a total number of publications of 21 works of printing were discovered. According to the thematic focus, they are divided into 6 groups: natural monumentology and museum studies (10); historical monuments studies (5); archaeological monumentology and museum studies (3); architectural monumentology (1); necropolistic monumentology (1); museum bibliography (1). The articles of M. Belyavska, S. Drannikov, O. Yanata, M. Kotov, P. Stepanov, B. Zavadovsky, M. Redin, D. Krasner, P. Abramovich, O. Fedorovsky, F. Shmit, V. Biriukov-Bogolepov are analyzed.

The processed editions make it possible to introduce into scientific circulation unknown and little-known publications on the protection of monuments and museums in 1922 and to reveal the "blind spots" in the activities of various specialists.

Keywords: printed publications; State Printing Archiv; Book Chamber of Ukraine; museum work; museology; monumentology; repressed scientists

References

1. Prin' M. O. (2015). Pitannya muzejnoyi spravi ta pam'yatkoohoronnoyi roboti na storinkah miscevih chasopisiv na Luganshini ta Donechchini 1920-h — na pochatku 1930-h rokiv. *Praci Centru pam'yatkoznavstva*, 28, pp. 25—36.
2. Tkachenko K. (2018). Muzejnictvo v Ukrayini u publikacijah uchenih — doslidnikiv ta muzejnih fahivciv : (za materialami chasopisiv 20—30-h rr. ХХ st.). *Siveryanskij litopis*, 3, pp. 144—151.

3. Kepin D. (2022). Muzejnictvo ta pam'yatkoohoronna sprava: vidannya 1922 roku : (z arhivu Knizhkovoyi palati Ukrayini). *Visnik Knizhkovoyi palati*, 10, pp. 44—50.
4. Belyavskaya M. (1922). Etyudy po metodike vvedeniya detej doshkolnogo vozrasta v mir prirody : (iz kabinetu metodiki estestvoznaniya Donskogo ped. in-ta v Novocherkasske). *Prosveshenie Donbassa*, 6/7, pp. 18—25.
5. Drannikov S. (1922). Geologicheskaya ekskursiya na Taganrogskih kratkosrochnyh pedagogicheskikh kursah. *Prosveshenie Donbassa*, 6/7, p. 104.
6. A. U. (1922). Ekskursii i prepodavanie pod. otkrytym nebom. *Prosveshenie Donbassa*, 9, pp. 52—57.
7. Yanata O. (1922). Askaniya-Nova. Pershij Derzhavnij stepovij zapovidnik Ukrayini. *Nauka na Ukraine*, 2, pp. 124—127.
8. Kotov M. (1922). Soveshanie botanikov po uchastiyu v rajonirovanii Ukrainy i v rabotah Askanii-Nova. *Nauka na Ukraine*, 2, p. 150.
9. Kotov M. (1922). 1-ya Sessiya Askanijskogo komiteta : (sovremennoe sostoyanie 1-go Gosudarstvennogo zapovednika "Askaniya-Nova". *Nauka na Ukraine*, 4, pp. 370—372.
10. Stepanov P. (1922). Estestvenno-nauchnyj kruzhok pri klube 92-h peh. konkursov. *Krasnye Zori*. 1-e maya, 1, p. 18.
11. Krymsko-Kavkazskij gornyj klub. (1922). *Narodnoe prosveshenie*, 6/10, p. 79.
12. Zavadovskij B. B. (1922). [Recenziya]. *Put k kommunizmu*, 5, pp. 193—195.
13. Redin N. (1922). [Recenziya]. *Put prosvesheniya*, 3, pp. 247—249.
14. Kovalenko I. P. (1922). Plany ekskursij dlya uchashih i uchashihsya g. Mariupolya i uezda : (iz rabot Mariupol. centralnogo muzeya). *Prosveshenie Donbassa*, 8, pp. 90—99.
15. Mariupolskij muzej. (1922). *Prosveshenie Donbassa*, 9, pp. 106—107.
16. O pedagogicheskom muzee gubprofobra. (1922). *Byulleten Vseukrainskogo Centralnogo Iсполnitelnogo Komiteta Sovetov R.K. i K.D.*, 1/2, pp. 86—87.
17. Krasner D. L. (1922). Kulturno-istoricheskie ekskursii po Odesse. *Narodnoe prosveshenie*, 6/10, pp. 22—25.
18. Abramovich P. (1922). Naukovi ustanovi j naukova diyalnist na Volini. *Nauka na Ukraine*, 2, pp. 156—157.
19. Arheologicheskij seminar pri Harkovskom arheologicheskom muzee. (1922). *Nauka na Ukraine*, 2, p. 151.
20. K raskopkam v Olvii. (1922). *Nauka na Ukraine*, 3, pp. 265—266.
21. Fedorovskij A. (1922). Dve bronzovye statuetki Harkovskogo arheologicheskogo muzeya. *Nauka na Ukraine*, 4, pp. 286—297.
22. Shmit F. (1922). Ob issledovanii i izdanii pamyatnikov drevne-russkogo iskusstva. *Nauka na Ukraine*, 3, pp. 125—145.
23. Biryukov-Bogolepov V. P. (1922). Kladbisha, kak predmet izucheniya i mesto dlya ekskursij. *Put k kommunizmu*, 5, pp. 112—131.
24. Periodicheskaya literatura po ekskursionno-vystavochno-muzejnemu delu. (1922). *Put prosvesheniya*, 2, pp. 320—323.
25. Sitnik K. M. (2010). Velikij prirodoznavec Oleksandr Aloyizovich Yanata : (do 90-richchya zasnovannya Ukr. botanichnogo zhurnalu). *Ukrayinskij botanichnij zhurnal*, 67 (2), pp. 163—171.
26. Gamaliya V. M. (2006). *O. A. Yanata ta jogo diyalnist v galuzi ukrajinskoyi prirodnocho-naukovoyi terminologiyi*. Kyiv: ANVSh Ukrayini.
27. Chernova I. B. [uklad.]. (2015). *Vidatnij diyach zberezhennya prirodi Oleksandr Aloyizofich Yanata : do 125-richchya vid dnya narodzhennya : zbirnik*. Mikolayiv: Torubara V. V., Ch. 2.
28. Dmitruk S. (2015). Kiyiv u zhitti ta diyalnosti Oleksandra Yanati. *Krayeznavstvo*, 3/4, pp. 145—151.
29. Protopopova V. V. & Ilyinska A. P. (2016). *Mihajlo Ivanovich Kotov : do 120-richchya vid dnya narodzhennya*. Kyiv : In-t botaniki im. M. G. Holodnogo NAN Ukrayini.
30. Vergunov V. A. (2010). *Zavadovskij Boris Mihajlovich. Enciklopediya Suchasnoyi Ukrayini*. Kyiv : Institut enciklopedichnih doslidzhen NAN Ukrayini. Available at: <https://esu.com.ua/article-14975> [Accessed 18.04.2023].
31. Gricaj N. B. (2013). Rozvitok metodiki provedennya ekskursij z biologiyi u 20-h rokah XX stolittya. *Psihologo-pedagogichni osnovi gumanizaciyi navchalno-vihovnogo procesu v shkoli ta VNZ*, 1, pp. 27—36.
32. Filippenko R. (2014). Mikola Ryedin — ukrajinskij radyanskij istorik : (do storichchya vid dnya narodzhennya). *Sofiya Kiyivska. Vizantiya. Rus. Ukrayina*, 4, pp. 652—659.
33. Garbar L. V. [avt.-uklad.]. (2017). *Abramovich Petro Nikandrovich. Istoriya ukrajinskoyi bibliotechnoyi spravi v imenah (kinec XIX — 1941 r.) : materialy do biobibliogr. slovnika*. Kyiv, p. 12.
34. Kostricya M. Yu. (2001). *Abramovich Petro Nikandrovich. Enciklopediya Suchasnoyi Ukrayini*. Available at: <https://esu.com.ua/article-42229> [Accessed 21.04.2023].
35. Mankovska R. V. (1996). O. Fedorovskij ta jogo vklad v pam'yatkoohoronu ta muzejnu spravu. *Istoriya Ukrayini. Malovidomi imena, podiyi, fakti : zb. st.* Kyiv, 1, pp. 57—69.

36. Skirda V. V. (2015). *Arheologichna nauka v Harkivskomu universiteti (1805—1920 rr.) : monografiya*. Harkiv: HNU imeni V. N. Karazina.
37. Shmit F. (1922). Harkiv: Red.-vid. viddil NKO. *Pamyatki staroruskogo mistectva : (pro doslidzhuvannya j vidannya yih)*.
38. Ivahnenko A. M. (2017). *Z istoriyi Horolskogo rajonnogo krayeznavchogo muzeyu. Horolshina: vid davnini do sгодennya : zb. nauk. pr. ta mat.-liv konf. Kyiv ; Poltava, pp. 4—8.*

Надійшла до редакції 12 червня 2023 року

УДК 015:061.1]:[655.06"1919":323.232]](477)(045)

DOI: 10.36273/2076-9555.2023.7(324).43-51

Лариса Дояр,

кандидатка історичних наук, доцентка,

завідувачка Державного архіву друку

Книжкової палати України,

e-mail: arkhiv@ukrbook.net

ORCID: <https://orcid.org/0000-0003-0789-2462>

Друковані видання України 1919 року: агітаційно-пропагандистський сегмент (за матеріалами фонду Державного архіву друку)

Стаття продовжує історико-книгознавчі студії авторки, здійснені останніми роками. Розвідку присвячено аналізу друкованих видань України 1919 р. Предметом дослідження стали різновидові (книги, журнали, аркушеві та образотворчі видання) друки агітаційно-пропагандистського характеру. Розглядаючи події в Україні 1917—1921 рр. як боротьбу трьох непримирених сил: більшовиків, білогвардійців і представників української національної влади, авторка також виокремила їхні агітаційно-пропагандистські друки. З огляду на кількість збережених у фондах Книжкової палати України радянських друкованих видань 1919 р., до пропонованої статті увійшли лише національно-українські та білогвардійські видання зазначеного змісту. Певний виняток становлять опрацьовані авторкою політичні мемуари 1919 р., які, попри національно свідоме авторство, місце видання та виразне цільове призначення, сповнені контрверсійних суджень суперечливого й навіть викривального змісту, а отже у визначеному агітаційно-пропагандистському сенсі баланують між кількома тогочасними центрами боротьби за владу. Серед досліджених авторкою друків саме мемуари найбільш жорстко розмежували національно свідомі сили українських визвольних змагань окресленого періоду. Розвідка написана відповідно до вимог сучасної методології, ґрунтується на принципах історизму, всебічності та об'єктивності; застосовано загальнонаукові (опис, аналіз, синтез, узагальнення, класифікація) та спеціальні (періодизації, історико-порівняльний, контент-аналіз) методи наукового дослідження. Наукову новизну пропонованої статті доведено фактами неопрацьованості значної кількості матеріалів Державного архіву друку (особливо аркушевих та образотворчих видань) із порушеної тематики та відсутності комплексних розвідок, що узагальнювали би збережені у Книжковій палаті України агітаційно-пропагандистські видання 1919 р.

Ключові слова: книги; журнали; аркушеві видання; образотворчі видання; місце видання; агітаційні листівки та плакати

Постановка проблеми. Дослідження подій, пов'язаних з Українською національно-демократичною революцією 1917 р. і боротьбою за збереження української державності 1918—1921 рр., для сучасного українця набуло сакрального значення. Порічне облаштування фондів Книжкової палати України дає змогу виокремити й проаналізувати друковані видання, що виходили у найскладніший, по суті, вирішальний для долі нашого народу 1919 р.

Аналіз досліджень і публікацій. Проблема визвольної боротьби 1917—1921 рр. має вагому історіографію, що фігурує в універсальних і

галузевих енциклопедіях, колективних і одноосібних монографіях, збірниках наукових праць і фахових журналах, підручниках і навчальних посібниках. Окрім потужних академічних центрів, як-от Інститут історії України НАН України, Інститут політичних і етнонаціональних досліджень ім. І. Ф. Кураса, окреслену проблему порушують науковці вищів, адже зазначена тема є ключовою у висвітленні навчальної дисципліни. Слід наголосити, що друковані видання у цих студіях фігурують у допоміжній ролі відповідно до визначених об'єктів і предметів дослідження. Водночас мету статті вбачаємо у вивченні саме

друкованих видань і узагальненні їхнього контенту за ознаками цільового призначення, виду, місця та дати видання. **Дослідницьким завданням** є опрацювання в історичному контексті агітаційно-пропагандистських друків, що виходили на теренах України в 1919 р.

Виклад основного матеріалу дослідження. 1919 р. уособлює кульмінацію та весь трагізм Української революції. З одного боку, після перемоги антигетьманського повстання у грудні 1918 р. було відроджено Українську Народну Республіку з її прогресивним соціал-демократичним пакетом законодавчих рішень, а з іншого, розпочалася вимушена політична еміграція за кордон провідних діячів Української Центральної Ради, фундаторів УНР, внаслідок якої від участі в революційних подіях 1919 р. усунулися голова УЦР М. Грушевський, голова Генерального секретаріату (українського уряду 1917 р.) В. Винниченко, лідер українських есерів М. Шаповал та інші. Міжособистісні зіткнення колишніх соратників по державному будівництву в Україні суттєво зашкодили міжнародному іміджу Української революції та боротьбі за збереження української державності. Складність ситуації полягала й у тому, що лідери УЦР зробили ставку на підтримку країн Четвертного блоку, які за результатами Першої світової війни зазнали поразки. Країни ж Антанти, що здобули геополітичну перемогу, в "українському питанні" були союзниками білогвардійської Росії та новонародженої Польщі...

1919 р. — один із найдраматичніших періодів в історії Української революції: розпочавшись об'єднанням українських етнічних земель шляхом Акту злуки УНР і ЗУНР (22.01.1919, Софійська площа, Київ), він закінчився болючим розколом національних сил України: західняки звинувачували С. Петлюру у зрадницьких діях (територіальних поступках) на користь поляків (Варшавська угода 1920 р. документально підтвердила ці підозри), а Петлюра віддав під трибунал західняка М. Тарнавського, що від імені Української галицької армії (УГА) підписав союз з білогвардійською Росією і підпорядкував УГА Добровольчій армії генерала Денікіна (6.11.1919, Зятківці, Подільська губернія) (фото 1).

Той рік позначився початком широкомасштабного радянського державотворення: проголошення УСРР та утворення першого Раднаркому на чолі з Х. Раковським (6.01.1919, Харків); покрокове затвердження більшовицької влади в Києві — на початку року (5.02.1919), коли більшовики витіснили зі столиці Армію Директорії та встановили владу військового ко-

місара М. Щорса, та наприкінці (16.12.1919), коли більшовики звільнили місто від панування білогвардійців.

Фото 1

На значній частині наших земель було встановлено українофобський денікінський режим, який по-звірячому катував і симпатиків радянської влади, і тих, хто підтримував Директорію, — білогвардійці у спільних могильних ямах немовби "примирювали" більшовиків із петлюрівцями.

Українці також пережили біль "київської катастрофи" (30.08.1919), коли війська УГА поступилися лаврами визволителів Києва, відступили у Фастів і, без погодження з Армією УНР, віддали Київ білогвардійцям, що стало прелюдією до подальшої сепаратної змови Української галицької армії та Добровольчої армії Росії (6.11.1919, Зятківський договір) (фото 2).

Фото 2

У 1919 р. українці дізналися про блискавичну перемогу армії ЗУНР у війні з Польщею (Чортківська офензива, 7—28.06.1919) і про початок відчайдушного "зимового походу Армії УНР" (6.12.1919). Той рік фондував світові тактику маневрової партизанської війни, яку успішно зреалізувала столична УПА, утворена анар-хістом Н. Махно.

Усі ці події так чи інакше віддзеркалено в тогочасних українських друках: книгах, періодичних і продовжуваних виданнях (збірниках наукових праць, журналах), аркушевій продукції (листівках, відозвах, цивільних і військових наказах), образотворчих виданнях (плакатах, гаслах, афішах). З огляду на революційний стан суспільства та безперервну громадянську війну, що точилася й на теренах України, особливо актуальними для дослідження є друки агітаційно-пропагандистського змісту. Надзвичайно виразними серед них, на нашу думку, є мемуари.

Цікавий меморат про події Паризької конференції 1919 р. залишив невідомий автор, вочевидь, учасник цього міжнародного форуму. Останній у виданні УГА "Стрілець" надрукував 16-сторінкову кишенькову книжечку "Україна в міжнародній політиці", що коштувала 7 грн за примірник [1]. Під датою 1 серпня 1919 р. автор писав, що завдяки Франції, зацікавленій у слабкій Німеччині, із січнево-червневої 1919 р. конференції у "протинімецьких комбінаціях" найліпше вийшла Польща. І Вільсон, і Клемансо "скрізь пальці дивилися, як Польща грабувала українські, литовські, білоруські та німецькі території та причепала їх до Польщі, замастивши латку своїми "історичними аргументами". "Найбільша латка на державних стінах Польщі, — наголошував мемуарист, — се українська латка... Як довго ся українська латка буде держатися при Польщі покаже недалека будучність" [1, с. 4]. За висловом автора, через Брест-Литовську угоду 1918 р. між УНР та країнами Четвертного блоку й німецьку підтримку Гетьманату П. Скоропадського "на українську державу дивилися і дивляться дотепер як на німецьку політичну креатуру" [1, с. 4—5]. Цікаво, що й перемога більшовиків, на думку мемуариста, також посприяла Польщі, бо Європа, створюючи кордон від більшовиків, намагалася приєднати якомога більше територій саме до Польщі [1, с. 6].

В аналізі результатів важливої міжнародної події український політик, вочевидь, дуже високого рангу, через що меморат і став анонімним, проводив виразну антипольську пропаганду та поклав провину за крах державотворчих намірів України на київських політиків (УНР, гетьмана П. Скоропадського), які припустилися фатальної помилки, обравши союзником Четвертний блок.

Сотник війська Українських січових стрільців Д. Кренжаловський залишив сучасному дослідникові хронікальний меморат щоденникового формату про революційні події 1918 р. у Львові

[2]. Документ містить чимало важливих подробиць щодо боротьби галичан за утворення Західноукраїнської Народної Республіки. З огляду на унікальність мемуарів, наводимо їх уривки зі збереженням мови оригіналу:

"Ніч з 31 жовтня на 1 листопада 1918

...в залі нарад "Народного дому" гамір. Українські пластуни, що 8 днів розвідували польські плани, здають звіти [2, с. 5]. Пятигодинна нарада приймає постанову: о 4-й ранку захопити головний Двірець, Підзамче, Личаків, будинок поліції, пошту, ратуш, державну жандармерію, Соїм, Скарбову Дирекцію, Корпусну команду, Намісництво і т. і. Командиром призначити сотника УСС Дмитра Вітовського [2, с. 6—7]. Українським жовнірам носити синьо-жовту кокарду. Харчівню забезпечать українські пані [2, с. 8].

1 листопада

...о 7-й ранку прокинулося місто. Українці радіють, поляки зі злості закусують зуби, урядовець Ляшок, дізнавшись, що українці узяли владу у всій Східній Галичині, верещав "пшемєне панське" [2, с. 11]. О 1-й годині дня польська банда обстріляла наших стрільців [2, с. 12], стрільці розбили поляків — 5 убитих, 6 поранених [2, с. 13].

2 листопада

...поляки почали збиратися у кадетській школі і на Сенкевича (мається на увазі назва вулиці у Львові. — Л. Д.), вони озброюють батярів, платять їм по 50 копійок на день і надсилають відвоювати Головний Двірець [2, с. 13], поляки почали захоплювати кам'яниці по вул. Сопіги (так у мемуарі названо вулицю Леона Сапєги, що зараз має назву Степана Бандери. — Л. Д.) [2, с. 14].

...ніч — наш найбільший ворог. Наші жовніри перемучені, не знаючи Львова, подаються з району техніки до площі св. Юра, українська залога Цитаделі складалася зі стариків на чолі з пор. Білінкевичем, дала чосу полякам [2, с. 15]. Увечері з українських сіл привезли велику кількість харчів [2, с. 15].

3 листопада

...сильна боротьба між українською кафедрою св. Юра і політехнікою, де засіли поляки [2, с. 16]. Поляки захопили Головний Двірець, грабують магазини харчів і за великі гроші продають цивільному населенню, яке від трьох днів голодує [2, с. 17]. Казарми Фердинанда по вул. Городецькій становлять залізну опору проти польської навали [2, с. 18]. Сьогодні збирається Українська Національна Рада. Наради відбуваються перманентно на вул. Бляхарській в домі Ставропігії. Як військового заступника вислано зі Штабу пор. Петра Бубелу [2, с. 19].

4 листопада

...відбивалася цитадель, Вітовський тяжко захворів, команду перебрав Гр. Коссак [2, с. 21].

5 листопада

...альярм за альярмом — поляки хочуть відібрати захоплене українцями [2, с. 21]. ...обстріли польської артилерії по народному дому, вул. Руській і Намісництву [2, с. 24].

6 листопада

...послали парламентаря до поляків, сказати, що, оскільки вони не додержують слова, наші розпочинають операції [2, с. 26].

7—9 листопада

...бої керує Коссак [2, с. 27].

10 листопада

...страшний день для обох сторін... бої в цілому місті... санітарні авта не можуть дати ради [2, с. 32]

12 листопада

...у Львів прибуло 54 козака з Наддніпрянщини на чолі з отаманом Долудом, полковником Захарійним і сотником Карасем [2, с. 38].

16 листопада

...поляки — 24 вбитих, в українців — 1 вбитий, 4 поранених [2, с. 45].

20 листопада

...про постійні перемовини з поляками говорить д-р Лев Ганкевич... всі за продовження війни, бо не сприймають умов поляків [2, с. 49].

21 листопада

...вночі перебився залізничник і доніс, що поляки свої кращі сили пересувають до кадецької школи і Стрийського парку [2, с. 49], поляки отримали серйозну допомогу [2, с. 51] ...О 12-ій годині ночі відступ у напрямку Високого Замку і Жовківської рогачки" [2, с. 52].

Отже, усусівець Д. Кренжаловський, розкриваючи деталі найгострішої фази боротьби за утворення ЗУНР, наголосив на важливій деталі: на допомогу галичанам приїхали наддніпрянські козаки. ...

Київська типографія "Культура і знання", що розташовувалася по вулиці Олександрівській, 45, у 1919 р. видала доволі розлогий (96 сторінок) і, вочевидь, недешевий (книжка коштувала 5 крб) меморат голови Тимчасового головного українського комітету єврейської партії "Бунд" М. Рафеса [3]. У книзі йшлося про події, що сталися напередодні антигетьманського повстання 1918 р. у Києві. Автор, зокрема, зазначав про безцеремонну поведінку німецько-австрійських союзників в Україні та їх фактичне панування на наших землях. М. Рафес розповідав, як німецький генерал Ейхгорн видав наказ про посівну кампанію в Україні, як німці, без узгодження з представниками української влади, відправляли людей у буцегарні [3, с. 4].

Міністр юстиції Ткаченко, за висловом Рафеса, віддав наказ приймати заарештованих лише на підставі ордерів української судової влади, але всемогутні іноземці на це ніяк не реагували. Центральна Рада сподівалася на підтримку з Берліна, але марно. З приходом Скоропадського було сформовано новий Кабінет Міністрів, держсекретарем став І. Кистяковський, якого М. Рафес охрестив "циніком реакції" [3, с. 5]. Справа ліквідації революційних завоювань, за висловом мемуариста, відбувалася посиленними темпами. Окрім того, автор розповів про цензуру в умовах німецької окупації: винятково німці визначали, що можна писати у пресі. І. Кистяковський принижено зазирає німцю в обличчя, прагнучи вгадати його реакцію на запитання щодо скасування цензури [3, с. 9]. М. Рафес наголошував, що в Києві з першого ж дня правління П. Скоропадського було встановлено подвійну україно-німецьку цензуру [3, с. 7]. Доходило до комічного: заповідна українська цензура замалювала прикметник "німецька" в газетній замітці про труп тевтонської кобили, що валявся на вулиці [3, с. 9]. Як наслідок, в газеті залишилося вільне місце й всі розуміли причину цього друкарського "браку". Німецька цензура, зазначав М. Рафес, розлютилася через те, що в день вбивства Ейхгорна примірник київського "Фолкцайтунга" вийшов не чорною, а червоною фарбою — чорної фарби просто не було, але німці розгледіли в тому навмисність і підступність [3, с. 15—16]. Віддзеркалюючи тогочасні суспільні настрої, автор зауважував про вихід прозорої за змістом статті, в якій йшлося про те, що Україна перебуває напередодні неминучого повстання, адже очевидними були дві позиції: одна — за радянську владу, друга — за установчі збори [3, с. 17]. Автор також зауважував про політичні репресії проти есдеків, есерів, бундівців, про масові арешти, зокрема про арешт 14 листопада, коли він сидів у Лук'янівській тюрмі у камері на 12 осіб, до якої натомість увіпхнули 28 дорослих чоловіків. Арештанти йшли пішки від Хрещатика до Лук'янівки, але на ранок, неначебно виправдовуючись, начальник тюрми особисто відвідав в'язнів і наказав їм видати з цейхгаузу нові подушки та набиті сіном матраци, окрім того, дозволив передачі з волі та щоденні газети [3, с. 55]. М. Рафес наголошував, що усіх сокамерників об'єднував антибільшовизм, хоча загалом одностайними вони не були: частина виступала за припинення революції, частина — за продовження соціальної революції. Автор також писав про розкол у старій номенклатурі українських політичних партій [10, с. 56]. Зокрема, соціалісти

не хотіли бачити, що "українська революція — це важкий удар по Антанті, по усій справі військового походу на Москву" [3, с. 59—60]. Інколи, пригадував М. Рафес, у камеру заходили "пані з Добровольчої армії" (Скоропадський, за висловом мемуариста, правильно визначив, що більшовики більш небезпечні, ніж білогвардійці, хоча останні були виразними українофобами), зазирнувши, вони промовляли "усі жиди" і відразу тхнуло "каральною експедицією часів січня 1906 року" [3, с. 61].

14 грудня о 4-й годині дня, писав М. Рафес, С. Петлюра увійшов у Київ [3, с. 71]. Арештанти, за висловом автора, очікували швидкого звільнення, але поповзли чутки, що політичних звільнять із великою обережністю, перевіряючи списки [3, с. 72]. О 8-й вечора відпустили декого з Держдуми та українського Ревкомітету. Виходячи з тюрми, звільнені говорили, що за ними йде брат Петлюри [3, с. 73].

Отже, автор, який добре орієнтувався в політичних тенденціях досліджуваної доби, також "дав на горіхи" політикам УНР і Гетьманату, які своєю пронімецькою позицією заподіяли шкоду українському народові. При цьому, агітуючи проти П. Скоропадського, автор звертав увагу на його ментальну близькість до україножерів-білогвардійців.

Ще одним непоіменованим меморатом 1919 р., але вже виданим у друкарні Києво-Печерської лаври, є книга, що розповідає про перебіг антигетьманського повстання в Києві [4]. Автор розпочав із подій часів встановлення Гетьманату Скоропадського, говорячи про переслідування делегатів селянського з'їзду, який був антигетьманським, зазначав про його проведення біля стін Михайлівського монастиря, де зібралося 3000 делегатів [4, с. 6—7]. Тоді ж нелегально був проведений і п'ятий конгрес УСДРП, а незабаром у Пущі-Водиці зібрався з'їзд українських есерів [4, с. 8]. На цих політичних форумах, за твердженням мемуариста, було ухвалено рішення боротися проти Гетьманщини. Автор писав про руйнівну діяльність гетьмана, адже за його наказом були розігнані земельні комітети, демократичні думи та народні управи, поміщикам повернули землю, а владу на місцях отримали цензовики (власники). Загалом, за Скоропадського було заведено порядки самодержавного ладу. Мемуарист зауважував, що "Скоропадський всіх дурив та всім брехав. З українцями був українцем, з росіянами був прихильником федерації. Догоджав німцям, залицявся до Антанти. Говорив про демократичні реформи, але під кінець всі карти були розкриті, і всі ясно побачили, куди тягне "ясневельможний".

Крайною правилами купка банкірів ("Протофіс") та заводчиків ("Суозіф"), спираючись на німецьку силу. І про реформи нічого було й гадати. Навпаки — одне за одним одбирали вони волю друку, волю зборів, волю страйків, 8-годинний робочий день. Поспішаючи знову закріпостити пролетаріату, забороняючи і руйнуючи робітничі організації, профспілки. Вони знищили ненависний їм колдоговір, затулили рота робітничій пресі. За кожну провину, по одному підозрінню в приналежності до політичної організації, гетьманський уряд карав робітників розстрілами, в'язницею і висилкою на примусові роботи в Німеччину" [4, с. 9]. Як зауважував мемуарист, сотні залізничників було розстріляно та вислано в Німеччину лише за спробу антигетьманського страйку [4, с. 10]. Ще гірше почувалися селяни: їх били нагайками, закопували живцем в землю, знущалися з їхніх жінок і дітей [4, с. 10]. Автор із боєм зазначав, що за Скоропадського про "спокій" в Україні дбали німці вкупі з втікачами з Великоросії — царськими урядовцями та поміщиками, позбавленими своїх маєтків [4, с. 11]. Російська буржуазія, спираючись на Антанту, "благала вигнати з Великоросії більшовиків, знищити самостійність України та інших республік бувшої Російської імперії та відновити "єдину, неподільну" імперію" [4, с. 37]. Мемуарист просував думку про те, що для білогвардійців ворогами були як більшовики, так і національно свідомі українці. Країнам Антанти (Великій Британії та Франції) Українська революція була як ніж у спину, а німці, зі свого боку, українську демократію не вітали від самого початку.

За таких обставин у національно свідомих політиків України щирих союзників на міжнародній арні взагалі не було. Тож у пріагандистському сенсі автор підштовхував читача до думки, що треба замиритися з Леніним, який виступав за національно-культурну автономію пригноблених царизмом народів, був противником імперської політики царату, ворогом Антанти й ситуативним союзником Німеччини (власне, як і владні кола УНР і Гетьманату).

Продовжуючи роздуми, автор зазначав, що "гетьман та його уряд цілком були однодушні з московською буржуазією" [4, с. 43]. Напередодні зречення наляканий Скоропадський відправив телеграму своєму представникові при австро-угорському військовому командуванні генералу Г. Рауху з повідомленням про те, що петлюрівці відмовилися від перемир'я і їх наступ на Київ неминучий [4, с. 76]. Скоропадський благав надіслати сили Згоди (Антанти) та повідомити, чи

ведуться перемовини з Петлюрою. Для порятунку України, зазначав Скоропадський, потрібна заява, що Петлюра "ніколи успіху у Антанти мати не буде" [4, с. 77]. Якщо ці умови не будуть виконані, стверджував гетьман, Київ і країна потраплять під анархію більшовизму. Як свідчать подальші події, він не помилився, адже 5 лютого 1919 р. у Київ достатньо надовго (до 30 серпня 1919 р.) увійшли більшовики. Як писав мемуарист, телеграма генералу Рауху не дійшла, бо була перехоплена петлюрівцями, зокрема вояками Інформбюро Армії УНР [4, с. 77]. Фінал подій став передбачуваним...

Фото 3

На тлі детективно заплутаних мемуарів, вочевидь, читачі легше сприймали літературу, підготовлену в кабінетах владних інституцій. Наприклад, агітаційно переконливим серед видань 1919 р. є історичний огляд "Як жив український народ" (фото 3) [5], підготовлений культурно-освітньою управою Головного управління Генерального штабу УНР і виданий у Кам'янці (місто Кам'янець-Подільський, що, по суті, було українською столицею за часів Директорії). Видання популяризувало ідею національного державотворення та, у цьому концепті, перегукувалося з брошурою Інформбюро Армії УНР "Через що Україна мусіла одділитися від Росії" [6] (тут і надалі збережено орфографічні особливості використаних текстів. — Л. Д.). Міністерство преси і пропаганди УНР, перебуваючи у Вінниці, видало розвідку П. Костенка "Кубанські-Чорноморські Козаки й Україна", у якій йшлося про значущість українського чинника в розвитку людності Кубанського краю [7]. Цільове призначення видання було очевидним — пропагувати ідею "українського Дону". У надрах Книжкової палати України зберігається вагома суспільно-політична праця видатного українського мислителя В. Пачовського (1878—1942) (до речі, редактора друкованого органу УГА

"Стрілець", в якому опубліковано опрацьовані авторкою меморати). Книгу поета Пачовського — автора промовистого рядка "Від Кавказу до Сян лиш один буде лан" — під назвою "Галичина і Наддніпрянська Україна" [8] підтримало й видало Міністерство преси й інформації УНР у Кам'янці-Подільському. У книзі поет-державник пропагував ідею великої соборної України, яка, зрештою, мусить об'єднати всі свої етнічні землі.

Мусимо зауважити, що зазначене міністерство не мало стійкої назви: так, в урядах В. Чехівського (26.12.1918—13.02.1919) та І. Мазепи (29.08.1919—26.05.1920) це було Міністерство преси і пропаганди УНР, а в уряді С. Остапенка (13.02.1919—9.04.1919) — Міністерство преси й інформації УНР. Цікаво, що незалежно від назви, посаду міністра тривалий час обіймав колишній усусівець, вояк УГА, як і В. Пачовський, колишній редактор газети "Стрілець" О. Назарук (1883—1940). В уряді І. Мазепи міністром преси і пропаганди УНР був Т. Черкаський (1892—1938), який після поразки національно-визвольних змагань залишився жити в Радянській Україні, а в роки сталінських репресій був розстріляний. Щодо інших урядів Директорії УНР (як-от Б. Мартоса, В. Прокоповича), цього міністерства взагалі не існувало.

Задля швидкого охоплення широких народних мас ідеологи Директорії УНР регулярно готували різноманітні агітаційні матеріали. Родзинкою образотворчого фонду Книжкової палати України є урядовий плакат за підписом тогочасного голови уряду УНР І. Мазепи (1884—1952) "Братнє життя кацапів з українцями" [9, од. зб. 15]. Листівка закликає українців бути пильними, плекати у своїх душах патріотичні почуття та вступати до лав Армії УНР: "Комуністи створюють "московську Кому" на Україні. Наші орють, а комуністи поганяють. Таке саме принесє нам московська чорна сотня: генерали Денікін і Колчак. Хто не хоче мати шию в ярмі — нехай негайно стане до мобілізації, до Української Народньої армії! Трудовий народ України мусить прогнати комуни і чорну сотню з своєї землі!" (документ датовано липнем 1919 р.).

В аркушевому фонді Книжкової палати України зберігаються унікальні політичні та військові листівки часів правління Директорії УНР. Це, зокрема, гасла-звернення та оголошення з промовистими назвами: "Українське Народнє Республіканське Військо на чолі з Головним Отаманом С. Петлюрою швидко прийде до вас. Готуйтеся!" (1919, підпис: Старшини й козаки Українського Війська) [10, од. зб. 16]; "Козаки, робітники, громадяне, приходьте на мітинг! Управління преси й інформації улаштує в неділю 7 вересня о 2 годині

дня в Шевченківському (Пушкінському) Народньому домі великий мітинг на тему: "Боротьба за визволення українського народу від ярма Денікінсько-Московського" (1919, Кам'янець-Подільський) [10, од. зб. 18]; "Селяне й робітники! Звернення Голови Директорії, Головного отамана Симона Петлюри, Ставка, 5 червня 1919 р." [10, од. зб. 34]; "Громадяне! Осінь ставить перед всіма нами завдання величезної ваги — тепло одягти та узутти наших козаків: Наказ Головної команди військ Української Народньої Республіки 2 вересня 1919 року" [10, од. зб. 59].

Слід зазначити, що Міністерство преси і пропаганди УНР постійно інформувало населення України щодо ухвалених владних рішень, які оприлюднювали в часопису "Вісник Державних законів УНР" [11].

Діяльність урядових структур УНР також широко віддзеркалювали листівки, як-от: "Розпорядження Міністерства Праці" (звернення до робітництва України за підписом Міністра праці УНР Осипа Івановича Безпалка (1881—1950)) (не датовано) [10, од. зб. 49]; "Наказ Головної команди військ Української Народньої Республіки 27 вересня 1919 року" (за підписом Головного отамана Петлюри та Військового міністру Головного штабу Петріва) [10, од. зб. 64]; "Наказ по мобілізації військового міністра 21 червня 1919 року м. Кам'янець-Подільський: З 22-го червня цього року почався призив по мобілізації" (за підписом Військового міністра Отамана Сиротенка) [10, од. зб. 72]; "Звернення Губерніяльного Комісара Поділля Кондрашенка до населення Поділля" (не датовано) [10, од. зб. 74].

Серед аркушевих видань 1919 р. є кілька унікальних. Наприклад, листівка під назвою "Київ в наших руках: В пошану великого свята взяття Києва українським військом сьогодні відбудеться парад війська Кам'янецької залози (31 серпня 1919 р.)" [10, од. зб. 17]. Вочевидь, маємо справу з документом, який вийшов через непоінформованість Кам'янець-Подільського видавництва щодо реальних подій, які розгорнулися в Києві (як зазначалося вище, у місто того дня увійшли денікінці). Листівка "Державна Народа за підписом керуючого справами Директорії М. Мироновича. 23 жовтня 1919 р." [10, од. зб. 88] повідомляла про скликання спільного засідання представників УНР і ЗУНР — по суті, це була чи не остання спроба врятувати Акт злуки УНР і ЗУНР, який втрачав сенс через гострі конфлікти між лідерами республік.

Значною агітаційною активністю відзначалися й білогвардійці, які впродовж 1919 р. видавали та поширювали на окупованих ними

українських землях чимало друкованої продукції, переважно агітаційні постери, що акцентували на більшовицькому богохульстві (орфографічні особливості тексту збережено. — Л. Д.): "Через кровь и через трупов груды, лобызая въ бледныя уста, посылает снова внук Иуды на Голгофу распинать Христа. Верю я, что близок свет денницы. Сердце, жди! Я верю и молюсь! По сле тяжких дней Страстной Седмицы Бог воскреснет и воскреснет Русь!" (1919, місце видання не вказано) [9, од. зб. 25] (фото 4); "Даже матросы, эти отчаянные хулиганы и разбойники, испугались честного и животворящего Креста Господня, тогда комиссары вызвали китайцевъ, и те спокойно, не дрогнувъ, разстреляли священника. Это случилось въ Москве" (1919, місце видання не вказано) [9, од. зб. 35] (фото 5).

Фото 4

Фото 5

Поширюючи свої політичні ідеї в Україні, білогвардійці, які були прибічниками російської буржуазної демократії, зазначали: "Вотъ за что мы добровольцы сражаемся: за всенародное собрание на основахъ всеобщаго избирательного права; за гражданскую свободу и свободу вероисповеданій; за наделеніе землей трудящихся; за обезпеченіе землей трудящихся; за обезпеченіе рабочего класса отъ эксплуатацій капиталом; хлебъ голоднымъ; миръ и порядокъ" (1919, Харків) [9, од. зб. 27].

Цілком очікувано, що білогвардійська агітація була позначена саркастичним щодо більшовиків змістом, як, наприклад, у плакаті "Какъ Степка сталъ комиссаромъ и что из этого вышло..." (фото 6) (1919, Харків) [9, од. зб. 28],

однак здебільшого мала виразно-викривальний характер, зокрема як у тексті плаката "Так большевистские карательные отряды из латышей и китайцев насильственно отбирают хлеб, разоряют деревни и разстреливают крестьян" (1919, місце видання не вказано) [9, од. зб. 26].

Фото 6

Потужний агітаційно-пропагандистський потенціал у досліджуваній період мали й більшовики, але цій тематиці варто присвятити окрему студію. Наразі доречно згадати російськомовний щотижневий науковий марксистський журнал "Думка" [12], який, попри ідеологічно ворожий

зміст, "мігрував" від Москви до окупованого білогвардійцями Харкова. Слід нагадати, що денікінський режим протримався в місті понад пів року — від 25 червня до 12 грудня 1919 р., — тож значна частина білогвардійських постерних видань, що зберігаються у Книжковій палаті України, мають харківське походження.

Висновки. Отже, важкий для України 1919 р. позначений різноманітним політикоорієнтованим друківництвом. Усі суб'єкти запеклої боротьби за владу відчайдушно змагалися за симпатії українського населення, намагаючись повернути його на свій бік. Враховуючи цільове призначення та особливості видавничого виконання друків агітаційно-пропагандистського спрямування, найбільш виразними серед опрацьованих авторкою є аркушеві та образотворчі видання. Аналізуючи місця випуску друкованої продукції агітаційного призначення, доходимо висновку, що вони, цілком очікувано, були сконцентровані в тимчасових столицях тогочасних владних інституцій. Виходячи з того, що Директорія УНР упродовж 1919 р. перебувала в Києві понад місяць (від початку року до 5 лютого), а далі в українській столиці господарювали більшовики (до 30 серпня, а потім — від 16 грудня) та білогвардійці (від 30 серпня до 16 грудня), Міністерство преси й інформації УНР місцем видання своїх друків найчастіше обирало місто Кам'янець-Подільський.

Список бібліографічних посилань

1. Україна в міжнародній політиці. Камінець : Видання "Стрільця" (органу Галицької армії), 1919. 16 с.
2. Кренжаловський Д. Львів в українських руках 1—21.11.1918. Камінець : Видання "Стрільця" (органу Галицької Армії), 1919. 54 с.
3. Рафес М. Г. Накануне падения гетманщины. Из переживаний 1918 года. Киев : Типография "Культура и знание", 1919. 96 с.
4. Історія повстання листопаду—грудня 1918 року. Київ : Друкарня Києво-Печерської Лаври, 1919. 80 с.
5. Як жив український народ: короткий іст. огляд. Кам'янець : Культурно-Освітня Управа Головного Управління Генерального Штабу, 1919. 16 с.
6. Через що Україна мусила одділитися від Росії / Інформ. бюро армії Укр. Нар. Респ. Київ : Інформаційне бюро армії УНР, 1919. 16 с.
7. Костенко П. Кубанські-Чорноморські Козаки й Україна. Вінниця на Подділю : Народне Міністерство преси й пропаганди УНР, 1919. 23 с.
8. Пачовський В. Галичина і Наддніпрянська Україна. Кам'янець на Поділлю : Народне Міністерство Преси й Інформації УНР, 1919. 23 с.
9. Державний архів друку Книжкової палати України. Фонд образотворчих видань. 1919.
10. Державний архів друку Книжкової палати України. Фонд аркушевих видань. 1919.
11. Вісник Державних законів УНР. Київ. 1919. Вип. 1—39.
12. Мысль. Еженедельный научный марксистский журнал. 1919. № 1—2, 4, 6—8, 14, 15.

Larysa Doiar,

*PhD of Historical Sciences, Associate Professor,
Head of the State Printing Archive of the Book Chamber of Ukraine*

Printed publications of Ukraine 1919: campaign and propagandist segment (based on the materials of the State Printing Archive)

The presented article continues the historical and bibliographic studies of the author, carried out in recent years. This investigation is dedicated to the analysis of printed publications of Ukraine in 1919. The subject of the research

was a variety of (books, magazines, printed and pictorial publications) publications of an agitational and propaganda nature. Considering the events in Ukraine in 1917—1921 as a struggle between three irreconcilable forces — the Bolsheviks, the White Guards and representatives of the Ukrainian national government, the author singled out their propaganda and propaganda publications. Considering the number of Soviet printed editions of 1919 preserved in the funds of the Book Chamber of Ukraine, this article includes only national-Ukrainian and White Guard editions of the specified content. A certain exception is the political memoirs of 1919 elaborated by the author, which, despite their nationally conscious authorship, place of publication and clear purpose, are full of controversial judgments of contradictory and even revealing content, which means that in a certain campaigning and propaganda sense they balance between several contemporaneous centers of struggle for power. Among the publications studied by the author, it was the memoirs that most rigidly demarcated the nationally-conscious forces of the Ukrainian liberation struggle of the specified period. The presented research is written in accordance with the requirements of modern methodology, is based on the principles of historicism, comprehensiveness and objectivity, applies general scientific (description, analysis, synthesis, generalization, classification) and special (periodization, historical-comparative, content analysis) methods of scientific research. The scientific novelty of the presented work is proven by the fact that a significant amount of materials of the State Print Archive (especially printed and pictorial editions) on the subject in question and the lack of comprehensive research that would summarize the propaganda and propaganda publications of 1919 preserved in the Book Chamber of Ukraine have not been processed.

Keywords: book printing; magazines; sheet publications; pictorial publications; place of publication; campaign leaflets and posters

References

1. *Ukrayina v mizhnarodnij politici.* (1919). Kaminec: Vidannya "Strilcyia" (organu Galickoyi armiyi).
2. Krenzhlovskij D. (1919). *Lviv v ukrajynskih rukah 1—21.11.1918.* Kaminec: Vidannya "Strilcyia" (organu Galickoyi Armiyi).
3. Rafes M. G. (1919). *Nakanune padeniya getmanshyny. Iz perezhivaniy 1918 goda.* Kiev: Tipografiya "Kultura i znanie".
4. *Istoriya povstannya listopadu—grudnya 1918 roku.* (1919). Kyiv: Drukarnya Kiyevo-Pecherskoyi Lavri.
5. *Yak zhiv ukrajynskij narod: korotkij ist. oglyad.* (1919). Kam'yanec: Kulturno-Osvitnya Uprava Golovnoho Upravlinnya Generalnogo Shtabu.
6. *Cherez sho Ukrayina musila oddilitsya vid Rosiyi.* (1919). Inform. byuro armiyi Ukr. Nar. Resp. Kyiv: Informacijne byuro armiyi UNR.
7. Kostenko P. (1919). *Kubanski-Chornomorski Kozaki j Ukrayina.* Vinnicya na Poddilyu: Narodne Ministerstvo presi j propagandi UNR.
8. Pachovskij V. (1919). *Galichina i Naddnipyrianska Ukrayina.* Kam'yanec na Podillyu: Narodne Ministerstvo Presi j Informacij UNR.
9. *Derzhavnij arhiv druku Knizhkovoyi palati Ukrayini. Fond obrazotvorchih vidan.* (1919).
10. *Derzhavnij arhiv druku Knizhkovoyi palati Ukrayini. Fond arkushevih vidan.* (1919).
11. *Visnik Derzhavnih zakoniv UNR.* (1919). Kyiv, 1—39.
12. *Mysl. Ezhenedelnyj nauchnyj marksistskij zhurnal.* (1919). № 1—2, 4, 6—8, 14, 15.

Надійшла до редакції 21 червня 2023 року

РЕЦЕНЗІЇ

Нове видання з найдавнішої історії

Скирда В. В., Шрамко Б. А. *Історія первісного суспільства* : підручник. Харків : ХНУ імені В. Н. Каразіна, 2018. 172 с.

У 2018 р. у видавництві Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна побачило світ навчальне видання

"Історія первісного суспільства" археологів В. Скирди та доктора історичних наук, професора Б. Шрамка (1921—2012). Підручник є нормативним курсом лекцій для студентів історичних факультетів закладів вищої освіти України.

Зазначимо, що Б. Шрамко читав зазначений курс у Каразінському університеті від 1950-х рр., а 1972 р. вийшов його перший в Україні посібник з цієї навчальної дисципліни¹. Рецензоване видання є органічним продовженням книги Б. Шрамка.

Книга складається зі вступу, чотирьох розділів, кожен з яких поділено на тематичні підрозділи, глосарію (99 термінів), списку літера-

тури. Кожний розділ завершується питаннями та завданнями. Для наочного сприйняття студентами поданої інформації в підручнику вміщено ілюстрації.

У вступі (с. 4—11), що має два підрозділи, визначено предмет і завдання запропонованого навчального курсу. Проаналізовано розвиток наукових досліджень щодо періодизації найдавнішої історії людства.

Розділ перший "Джерела та історіографія" (с. 12—40) містить класифікацію та характеристики археологічних, етнографічних, антропологічних, лінгвістичних матеріалів. Автори докладно проаналізували праці філософів, інших учених періодів Античності, Середньовіччя, Нового часу, XIX—XX ст., які присвячені вивченню стародавніх соціумів. Цілком слушним є позиція В. Скирди та Б. Шрамка, які вважають, що власне наукове вивчення історії первісного суспільства належить до XVIII—XIX ст. У цьому розділі розглянуто наукові школи, течії та напрями кінця XIX—XX ст.

У другому розділі "Виникнення первісного суспільства" (с. 41—86) проаналізовано сучасний стан джерельної бази щодо проблеми походження людини. Розглянуто наукові дискусії та схарактеризовано найдавніші пам'ятки Ойкумени з антропологічними рештками й артефактами. У цьому контексті варто було згадати й проаналізувати книгу вітчизняного філософа, професора С. Кримського (1930—2010), що вийшла друком 1962 р.² Праця безпосередньо стосується порушених питань і не тільки не втратила актуальності, а й у багатьох положеннях випередила свій час, що підтверджують сучасні археологічні, палеоантропологічні та інші дослідження.

В. Скирда та Б. Шрамко виклали власне бачення соціальної структури суспільств раннього й середнього палеоліту, розглянули технічні досягнення найдавніших і давніх гомінід.

Третій розділ "Розквіт первісного суспільства" (с. 87—140) надає уявлення про соціальну структуру соціумів часів пізнього палеоліту, мезоліту й неоліту. Проаналізовано технічні досягнення в ранньопервісній общині. Розглянуто історію виникнення найдавніших культур, мистецтва та рас.

У завершальному четвертому розділі "Розквіт первісного суспільства" (с. 141—162) наведено характеристику діб енеоліту, бронзи, раннього залізного віку в історії людства. Подано соціальну структуру пізньопервісної общини. Викладено погляди дослідників на передумови появи найдавніших держав.

Отже, підручник В. Скирди та Б. Шрамка, підготовлений на значній джерельній базі, дає змогу майбутнім фахівцям у галузі археології та історії сформулювати сучасний комплексний погляд на розвиток історії первісної общини. Видання може бути використано не тільки під час підготовки вузькопрофільних спеціалістів з археології, антропології, етнології, всесвітньої історії у закладах вищої освіти України, а й у середніх навчальних закладах, на факультативних заняттях з історії та краєзнавства. Книга має пізнавальне значення і для ширшої аудиторії, яка цікавиться проблемами антропосоціогенезу та стародавньою культурою.

Дмитро Кенін,

кандидат історичних наук,
старший науковий співробітник
відділу ретроспективної бібліографії
Книжкової палати України

Надійшла до редакції 5 липня 2023 року

¹ Шрамко Б. А. История первобытного общества : учебное пособие для студентов исторического факультета ХГУ. Харьков : Изд-во Харьковского ун-та, 1972. 200 с.

² Кримський С. Б. Генезис форм і законів мислення. Київ : Вид-во АН УРСР, 1962. 124 с.